

ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ

Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020)
σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου

ΤΟΜΟΣ Ι

Η ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος

ο τόμος αυτός οφείλεται
στον Χρίστο Ντούμα

και αφιερώνεται
στην οικογένεια
του Δημήτρη Σταυλά

this volume is due
to Christos Doumas

and is dedicated
to the Dimitris Stavlas family

ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ
ΝΑΤΗΥ, ΑΣΤΥΡΑΛΑΙΑ

Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020)
σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου
Ten Years of Research (2011-2020)
on a Diachronic Palimpsest of the Aegean

ΤΟΜΟΣ Ι
Η ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

ΑΣΤΥΡΑΛΑΙΑ IN TIME
VOLUME I

Η έκδοση του τόμου επιχορηγήθηκε από το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP)
χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του Malcolm Wiener, μέγιστου ευεργέτη
της Αρχαιολογίας του Προϊστορικού Αιγαίου

This publication was sponsored by the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP)
thanks to the personal interest of Malcolm Wiener, great benefactor
of the Archaeology of the Prehistoric Aegean

Γενικός συντονισμός έκδοσης - Επιστημονική επιμέλεια
General coordination of the publication - Scientific editing
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ / ANDREAS G. VLACHOPOULOS

Επιμέλεια ελληνικών κειμένων - Σελιδοποίηση - Επεξεργασία εποπτικού υλικού
Editing of Greek texts - Pagination - Image processing
ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ / KIKI BIRTACHA

Μετάφραση περιλήψεων, λεζαντών και επιμέλεια αγγλικών κειμένων
Translation of summaries, captions and editing of English texts
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΤΟΥΜΑ / ALEXANDRA DOUMAS

Σχεδιασμός έκδοσης
Publication design
ΑΘΗΝΑ ΡΑΓΙΑ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ / ATHINA RAGIA - MELISSA PUBLISHING HOUSE

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία
Printing - Binding
ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ Μ. ΣΠΥΡΟΥ Α.Ε.

ISBN 978-960-386-573-5
Τόμος Ι: 978-960-386-574-2

© 2023 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ / ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
© 2023 MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS / HELLENIC ORGANIZATION OF CULTURAL RESOURCES DEVELOPMENT

ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ ΝΑΤΗΥ, ΑΣΤΥΡΑΛΑΙΑ

Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020)
σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου

Ten Years of Research (2011-2020)
on a Diachronic Palimpsest of the Aegean

ΤΟΜΟΣ Ι

Η ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

ΑΣΤΥΡΑΛΑΙΑ IN TIME

VOLUME I

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος

EDITED BY

Andreas G. Vlachopoulos

Αθήνα 2023 Athens

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
ORGANIZATION OF CULTURAL RESOURCES DEVELOPMENT

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ • CONTENTS

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Αστυπάλεια – Stampalia – Αστροπαλιά. Το χρονικό ενός τόμου ANDREAS G. VLACHOPOULOS, Astypálaia – Stampalia – Astropaliá. The chronicle of a volume	11
ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Η Αστυπάλεια στον πολιτισμικό διάδρομο του Αιγαίου CHRISTOS G. DOUMAS, Astypalaia on the cultural corridor of the Aegean	18
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Η Αστυπάλεια στην Αρχαιότητα. Περίγραμμα Γεωγραφίας, Μυθολογίας, Ιστορίας, Αρχαιολογίας ANDREAS G. VLACHOPOULOS, Astypalaia in Antiquity. Outline of its Geography, Mythology, History, Archaeology	22
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ο πλειστοκαινικός ενδημικός ελέφαντας της Αστυπάλειας ATHANASSIOS ATHANASSIOU, The Pleistocene endemic elephant of Astypalaia	36
ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Αλληλεπιδράσεις, ανταλλαγές και μετασχηματισμοί από τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική έως την 3η - αρχές 2ης χιλιετίας π.Χ.: Η πολυνησία της βόρειας Δωδεκανήσου TOULA MARKETOY, Interactions, exchanges and transformations from the Late and Final Neolithic period to the third - early second millennium BC: The polynesia of the northern Dodecanese	44
ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ή Αστυπάλεια διὰ τῶν ἐπιγραφῶν ἐξηγουμένη. Σχεδιάσμα ANGELOS P. MATTHAIΟΥ, Astypalaia explained through its inscriptions. A sketch	78
ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Αρχαιολογικά Αστυπάλειας. Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στον οικισμό της Χώρας (2011-2019) CHAROULA FANTAOUTSAKI, Archaeology of Astypalaia. New data from the recent excavations of the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese in Chora (2011-2019)	100
ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Η Σπηλιά του Νέγρου στις Βάτσες IOANNA EFSTATHIOU, The Negros Cave at Vatses	118
Επίμετρο 1: ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ, Αναθηματικές επιγραφές από το Σπήλαιο του Νέγρου Addendum 1: IOANNA EFSTATHIOU, ELENI ZAVVOY, Dedicatory inscriptions from the Negros Cave	131
Επίμετρο 2: ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ, Το βιοπολιτισμικό προφίλ της μεσολιθικής ταφής στο σπήλαιο του Νέγρου στην Αστυπάλεια: προκαταρκτικές εκτιμήσεις Addendum 2: ELENI STRAVOPODI, The biocultural profile of the Mesolithic burial In the Negros Cave on Astypalaia: preliminary remarks	135

ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Αρχαιολογικά κατάλοιπα από την παλαιοχριστιανική περίοδο στην Αστυπάλεια (4ος-7ος αι. μ.Χ.)	141
ELENI K. PAPANASILEIOU, Archaeological remains of the Early Christian period on Astypalaia (4th-7th century AD)	
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Η οικιστική οργάνωση και η αρχιτεκτονική της Αστυπάλειας από τον 7ο έως τα μέσα του 20ού αιώνα	156
STAVROS MAMALOUKOS, The settlement organization and architecture of Astypalaia from the 7th to the mid-20th century	
ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, <i>In medio autem tenuissima est et in extremis ampla:</i> Η Αστυπάλεια τον καιρό που τη διαφέντευαν οι Λατίνοι (13ος-16ος αιώνας)	190
MARINA KOUMANOUDI, <i>In medio autem tenuissima est et in extremis ampla:</i> When the Latins were lords of Astypalaia (13th-16th century)	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, Με αφορμή τον θάνατο του Creveliers στην Αστυπάλεια: Ο ρόλος του νησιού στις καταδρομικές επιχειρήσεις των καθολικών κουρσάρων κατά τον 17ο αιώνα	218
GIORGOS KOUTZAKIOTIS, Occasioned by the death of Creveliers off Astypalaia: The island's role in the raids by Catholic corsairs during the 17th century	
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Συνοικισμοί βοσκών στο Βαθύ της Αστυπάλειας	234
DIMITRIS PHILIPPIDIS, Shepherds at Vathy, Astypalaia	
ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ, <i>Σταθμοί ποιμνίσι</i> στα νησιά του Αιγαίου από την Εποχή του Χαλκού μέχρι σήμερα	246
CHRISTOS G. DOUMAS, Herdsmen's farmsteads in the Aegean islands from the Bronze Age to the present day	
ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΠΑΡΔΑΝΗΣ, Τα ασβεστοκάμνα της Αστυπάλειας από την προβιομηχανική στη βιομηχανική παραγωγή του 20ού αιώνα	256
LEDA PAPANSTEFANAKI, MICHALIS BARDANIS, The lime kilns of Astypalaia from pre-industrial to industrial production during the 20th century	
ΤΑΣΟΣ ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ (κείμενο), ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΑΖΟΣ (φωτογραφίες), Η Αστυπάλεια στον κύκλο του χρόνου μέσα από τις εξορμήσεις του «Παρδαλού Κατσικιού»	276
TASOS KONTARATOS (text), Sotiris Lazos (photographs), Astypalaia in the annual cycle through the excursions of the 'Pardalo Katsiki'	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, 9 Δεκεμβρίου 2020	292
GIANNIS GEORGIADIS, 9 December 2020	
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ • ABBREVIATIONS - BIBLIOGRAPHY	295

«Εστένωται μὲν οὖν ἡ νῆσος περὶ τὸ μέσον, περὶ δὲ τὰ ἄκρα ἐξαπλοῦται· ἐν οἷς καὶ φρούρια πλεῖστα ἡρημωμένα ὄρωνται.

Πρὸς οὖν τὸ ἀρκτῶον μέρος φρούριόν ἐστι Βαθὺ καλούμενον, πρὸς μεσημβρίαν δὲ καὶ δύσιν ἡλίου ἡ Ἀστυπαλαία καλουμένη πόλις ὀράται. Μένουσιν ἔτι μέχρι τῆς σήμερον ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ καὶ λείψανα φρουρίων τινὰ παλαιότατα καὶ λιμένες περὶ αὐτῇ ἄριστοι, πάλαι ὑπὸ πειρατῶν ἡρημωμένοι, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ὄρωνται, παντὸς ἐστερημένοι κόσμου.»

‘The island narrows at about the middle of its surface and widens at its extremities; there (at these extremities) one sees many ruined forts.

In the north part there is a fort with the name Vathy, and to the west, there where the sun sets, the city named Astypalaia is visible. Preserved to this day on this island are some very old remains of forts and all round (on its coasts) are excellent harbours, which were once laid waste by pirates, and which are visible still today, but are totally uninhabited.’

Christophe Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi* [n. 1420]. Ελληνική μετάφραση αγνώστου λογίου, δημοσιευμένη στο έργο: Émile Legrand, *Description des îles de l'Archipel*, Paris 1897, σελ. 33, 189.

Αστυπάλεια – Stampalia – Αστροπαλιά. Το χρονικό ενός τόμου

Astypálaia – Stampalia – Astropaliá. The chronicle of a volume

Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Διευθυντής της Αρχαιολογικής Έρευνας πεδίου
στο Βαθύ Αστυπάλειας

Andreas G. Vlachopoulos

University of Ioannina

Director of the Vathy, Astypalaia
Archaeological Project

Στο αρχαίο, στο μεσαιωνικό και στο όνομα της ντοπιοπαλιάς της, η Αστυπάλεια έχει ένα μάλλον ασυνήθες όνομα για νησί του Αιγαίου, δίλεκτο και πολυσύλλαβο. Τα δύο συνθετικά του («άστυ» και «παλαιόν») το κάνουν ακόμα πιο αλλόκοτο, επειδή παραπέμπουν σε μια απώτατη ιστορία του τόπου, όταν οι Έλληνες ονοματοδότες της Αστυπάλειας αναγνώρισαν μια πολύ παλαιότερη κατοίκηση, μια αρχαία νησιωτική «πόλη».

Θα μπορούσε κανείς να μην έχει σταθεί στο όνομα της Αστυπάλειας τόσο, εάν η ετυμολογία του δεν δικαιωνόταν από την ίδια την ιστορία και την προϊστορία. Μπορεί το «παλαιάτον άστυ» να λανθάνει στην αρχαιολογική τοπογραφία του νησιού, αλλά η Μεσολιθική κοινότητα που ενταφίασε, γύρω στο 9000 π.Χ., με σύνθετο τελετουργικό τον νεκρό της στο απόκρημνο σπήλαιο των Βατών κατακτά, εν αγνοία της, μια σημαντική θέση στην απώτατη προϊστορία του Αιγαίου και της Μεσογείου.

Από τη θολή, αλλά γοητευτική αυτή αφετηρία της ανθρώπινης περιπέτειας, που κανείς δεν γνωρίζει πόσο πίσω φτάνει στην Αστυπάλεια, το ελατήριο του χρόνου μάς εκτοξεύει στο τέλος της 4ης και στην αυγή της 3ης χιλιετίας π.Χ., οπότε και κατοικούνται εξίσου το Μέσα Νησί των βράχων και των κέδρων και το Έξω Νησί των κοιλάδων του κριθαριού και του θυμαριού. Τα δύο ετερόχρωμα «νησιά», ενωμένα σε γη ελάχιστων μέτρων και με τις ακτές τους πλούσια διαμελισμένες, δημιουργούν το σπάνιο σχήμα του. Στον προνομιακό τόπο, το Βαθύ ξεχώριζε σε ισχύ και πλεονεκτήματα. Στο μοναδικό αυτό μεσοπέλαγο ρεμέτζο του Αιγαίου τα κωπήλατα πλοία και οι караβοκύρηδες ελέγχουν τη ναυσι-

In ancient and Medieval Greek, as well as in the local dialect, Astypalaia has a rather unusual name for an Aegean island, compound and polysyllabic. Its two components ('asty' = city and 'palaion' = old) make it even stranger, because they allude to a remote history of the place, when the Greeks who named it Astypalaia (= 'old city') acknowledged a much earlier habitation, an ancient island 'polis'.

We may not have paid so much attention to the name of Astypalaia, had its etymology not been justified by its very history and prehistory. The 'earliest asty' may be latent in the archaeological topography of the island, but the Mesolithic community which, around 9000 BC, buried its deceased member, with complex ceremonial, in the cave on the rugged cliff at Vatses, gains an important place in the remote prehistory of the Aegean and the Mediterranean.

From this vague but fascinating starting point of the human adventure, which no one knows how far back it goes in Astypalaia, the springboard of time somersaults us to the end of the fourth and the beginning of the third millennium BC, when both the Mesa Nisi (= 'Inner Island') of the rocks and cedars, and the Exo Nisi (= 'Outer Island') of the vales of barley and thyme were inhabited equally. The two very different 'islands', joined together by a strip of land just a few metres wide and with richly indented coastlines, create Astypalaia's rare butterfly-shape. In this privileged place, Vathy stands out for its advantages. In this unique remezzo in the midst of the Aegean Sea, the rowboats and the skippers control seafaring, secure for the community what the island

πλοία, εξασφαλίζουν στην κοινότητα όσα δεν της προσφέρει το νησί και, ίσως, αναλαμβάνουν αποστολές ποντοπόρες, τις οποίες ευνοούν η γεωγραφική θέση του και οι ευλόμενες ακτογραμμές του.

Η οχυρή ακρόπολη του Βαθιού, κατάστικτη από βραχογραφίες ενός μεταφυσικού «αλφαβήτου των άστρων» και με ευρήματα σημαντικά, όπως οι εγχυτρικές ταφές νεογέννητων βρεφών και τα μαρμάρινα ειδώλια, αποκαλύπτεται την τελευταία δεκαετία δυναμικά μέσω μιας προσεκτικά σχεδιασμένης διεπιστημονικής έρευνας, που σκοπό έχει να καταστήσει την ιστορική γνώση κτήμα κοινό, τα μνημεία προσίτα και προστατευμένα, και το αλώβητο –ακόμα– περιβάλλον βιώσιμο και αειφόρο.

Αυτό που μας δίδαξε πρώτα το Βαθύ και ύστερα το νησί είναι να εντοπίσουμε με υπομονή τις πολλές πτυχές των δύο αυτών υπό κλίμακα πόλων. Πτυχές και ιδιαιτερότητες γεωφυσικές, γεωλογικές, ιστορικές, ανθρωπολογικές, οικονομικές και κοινωνικές, που πρέπει να μελετάμε παραπληρωματικά, καθώς ο μέγας μικρόκοσμος του Βαθιού συλλειτουργεί διαχρονικά με την υπόλοιπη Αστυπάλαια, ως το περιέχον και το περιεχόμενο ενός νησιωτικού σύμπαντος.

Στην Αρχαιολογία τα πράγματα ήταν πάντοτε διαφορετικά, καθώς το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες προηγήθηκε κατά πολύ της επιστήμης τους. Τύχη αγαθή, η Αστυπάλαια δεν διέθετε αρχαίους ερειπιώνες από όπου Ενετοί κτήτορες, δυτικοί πρόξενοι, ρομαντικοί περιηγητές και πάσης φύσεως μισσιονάριοι θα μπορούσαν να ανασύρουν περικαλλή αγάλματα. Το Βαθύ επισημαίνεται ως «φρούριο» στις αρχές του 15ου αιώνα και εικονογραφείται ομοίως σε όλους τους μετέπειτα χάρτες, παρόλη την εξώφθαλμη τοπογραφική ανακρίβειά τους, προφανώς επειδή έστεκε ακόμα μέρος του ελληνιστικού πύργου.

Το ερείπιο του πύργου οδήγησε εδώ τον Βαυαρό αρχαιολόγο και πρώτο καθηγητή Αρχαιολογίας στην Ελλάδα Λουδοβίκο Ρόσς (1864) και αργότερα τους R. M. Dawkins και A. Wace (1905). Την πρωιμότητα των προϊστορικών ευρημάτων επισήμαναν οι R. Hope Simpson και J. F. Lazenby (1973), σε μια εποχή που η συστηματική μελέτη της προϊστορίας των νησιών άρχιζε να αποκτά τη δική της μεθοδολογία. Η προϊστορική ακρόπολη έφερε στο Βαθύ τον Χρίστο Ντούμα στη δεκαετία του 1970, όχι με την ιδιότητα του Εφόρου Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, αλλά του εμβριθούς μελετητή των νησιωτικών πολιτισμών, και με βάση επιφανειακά ευρήματα διέγινωσεν τον ισχυρά Κυκλα-

does not provide, and, perhaps, undertake overseas missions, which its geographical position and many safe havens favour.

The fortified citadel of Vathy, tattooed with rock-art representations of a metaphysical 'alphabet of the stars', and with important finds, such as the pot-burials of newborn babies and the marble figurines, is being revealed dynamically over the past decade, through a carefully-planned inter-disciplinary research project, aim of which is to communicate the historical knowledge to the public, to make the monuments accessible and protected, and to keep the –still– unspoilt environment viable and sustainable.

What Vathy has taught us first and the island second is to single out patiently the many aspects of these two poles in scale. Geophysical, geological, historical, anthropological, economic and social aspects and singularities, which we must study complementarily, as the great microcosm of Vathy functions in tandem over time with the rest of Astypalaia as the content and the container of an insular universe.

In Archaeology things were always different, as interest in antiquities preceded by far the discipline of which they are the object. Fortunately, Astypalaia had no ancient ruins from which Venetian patrons, Western consuls, Romantic travellers and all manner of missionaries could draw forth beautiful statues. Vathy is marked as a 'fort' in the early fifteenth century and is illustrated as such on all subsequent maps, notwithstanding their patently obvious topographical inaccuracy, presumably because part of the Hellenistic tower was still standing.

The ruin of the tower brought to this place the German archaeologist and first Professor of Archaeology in Greece, Ludwig Ross (1864), and later R. M. Dawkins and A. Wace (1905). The early date of the prehistoric finds was pointed out by R. Hope Simpson and J. F. Lazenby (1973), in a period when the systematic study of the island's prehistory was beginning to acquire its own methodology. The prehistoric acropolis brought Christos Doumas to Vathy in the 1970s, not just in his capacity as Ephor of Antiquities of the Dodecanese, but as profound researcher of the island cultures, and on the basis of surface finds he diagnosed the strongly Cycladic character of the Astypalaian third millennium BC. Doumas excavated Mycenaean tombs at

δικό χαρακτήρα της Αστυπαλίτικης 3ης χιλιετίας π.Χ. Ο ίδιος ανέσκαψε μυκηναϊκούς τάφους στο Σύγκαϊρο (1975) και η Ηώς Ζερβουδάκη στο Αρμενοχώρι (1971). Και οι δύο θέσεις εμπλούτισαν το ιστορικό αρχείο του νησιού με τη δυναμική πρώιμη ελληνική παρουσία του δεύτερου μισού της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Έως τότε, το Κάστρο στο Χωριό ήταν αλώβητο και η αρχαία πόλη Αστυπάλεια ανενόχλητη από τις οικοδομικές απαιτήσεις και τις άλλες ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Οι αρχαιολογικές έρευνες στη Χώρα ξεκίνησαν κυρίως στη δεκαετία του 1990, με τον ενετικό οικιστικό πυρήνα σπάνια να δίνει χώρο για την έρευνα του αρχαίου άστεως. Όσα νεκροταφεία είχαν μείνει άθικτα στις όμορες πλαγιές της ακρόπολης άρχισαν να σκιαγραφούν με τα κτερίσματα και τα έθιμα ταφής τις κοινωνίες των ιστορικών χρόνων της νησιωτικής πόλης-κράτους. Το νεκροταφείο βρεφών και μικρών παιδιών στην Κυλίνδρα, μοναδικό σύνολο για όλο τον αρχαίο κόσμο με διάρκεια χρήσης 10 αιώνων, αρχίζει να ανασκάπτεται το 1995, χωρίς να έχει ακόμα ολοκληρωθεί η έρευνα και να έχουν ανακοινωθεί τεκμηριωμένα τα τελικά συμπεράσματα για αυτό το συγκινητικό αποθετήριο χιλιάδων πρόωρα χαμένων ψυχών.

Τα λαμπρά ψηφιδωτά δάπεδα του Λουτρώνα του Ταλλαρά απηχούν την πολυτέλεια της ύστερης ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εγκατάστασης στη Μαλτεζάνα (Ανάληψη). Η ισχύς της νέας θρησκείας και η οικονομική επιφάνεια των Αστυπαλαιωτών σηματοδοτείται με τον μεγάλο αριθμό ναών (βασιλικών) του 5ου και 6ου αιώνα, όλοι ψηφοθετημένοι. Τα σημαντικά μνημεία των πρώιμων χριστιανικών χρόνων δημοσιεύει πρώτος ο αρχαιολόγος Π. Λαζαρίδης (1955), τα ενδιαφέροντα ψηφιδωτά απεικονίζουν οι Σ. Πελεκανίδης και Π. Ατζακά (1974) και τους ιδιαίτερους Μεσοβυζαντινούς ναούς της Αστυπαλίτικης υπαίθρου σχολιάζει ο Ηλίας Κόλλιας (2004).

Ανάμεσα στους τελευταίους περιλαμβάνεται το σεπτό ερείπιο της Μπούκας, σήμερα στάβλος, που με τον περικαλλή Άγιο Ιωάννη Θεολόγο και τον επιβλητικό Άγιο Νικόλαο ευλογούν τον κλειστό υδάτινο παράδεισο του Βαθιού.

Τα μνημεία της Αστυπάλειας είναι πολύ περισσότερα. Αφορούν φυσικά καταφύγια (τα διάσπημα σπήλαια), μεμονωμένα κτήρια (οι αρχαίοι πύργοι και οι χριστιανικοί ναοί) και σύνολα οικισμών, οχυρών και άλλων εγκαταστάσεων, που με διαχρονική εναλλαγή

Synkairo (1975) and Eos Zervoudaki at Armenochori (1971). Both sites enriched the historical archive of the island with the dynamic early Hellenic presence in the second half of the second millennium BC.

Until then, the Castro in Chora was unspoiled and the ancient city of Astypalaia undisturbed by building demands and other needs of modern man. Archaeological investigations in Chora commenced mainly in the 1990s, with the Venetian settlement nucleus rarely leaving space for research on the ancient asty. Those cemeteries that had remained intact on the slopes adjacent to the acropolis began to sketch, with their grave goods and burial habits, the societies of historical times of the island city-state. The cemetery of infants at Kyllindra, unique in the entire ancient world and spanning 10 centuries, started to come to light in 1995, but its exploration has not been completed and publication of the documented conclusions about this moving repository of thousands of prematurely-lost souls is awaited.

The splendid mosaic pavements of the Tallaras Baths echo the luxury of the Late Roman-Early Christian settlement at Maltezana (Analipsi). The power of the new religion and the prosperity of the Astypalaia is signified by the large number of churches (basilicas) in the fifth and sixth centuries, all with mosaic decoration. The significant monuments of Early Christian times were first published by the archaeologist P. Lazaridis (1955), the interesting mosaics are depicted by S. Pelekanidis and P. Atzaka (1974), and the singular Middle Byzantine churches of the Astypalaian countryside are discussed by Elias Kollias (2004).

Included among the last is the hallowed ruin of Bouka, today a stable, which together with the lovely church of St John the Theologian and the imposing one of St Nicolas bless the closed watery paradise of Vathy.

The monuments of Astypalaia are far more numerous. They include natural refuges (the celebrated caves), individual buildings (the ancient towers and the Christian churches), and ensembles of settlements, forts and other installations, which developed on the island over the centuries: Panormos, Kastro Agiou Ioanni (Castle of St John), Armenochori, Vai, Agrelidi, Vathy.

διασπείρονται στο νησί και στους αιώνες: Πάνορμος, Κάστρο Αγίου Ιωάννη, Αρμενοχώρι, Μαλτεζάνα, Βαϊ, Αγρελίδι, Βαθύ.

Μέσω αυτού του παλίμψηστου χιλιετιών, τοπίων, κοινωνιών, θρησκειών, επιρροών και της σύγχρονης πρόσληψής τους επιχείρησα να προσεγγίσω το Βαθύ και την Αστυπάλαια, όταν το 2010, με πρόσκληση του καθηγητή μου Χρίστου Ντούμα, γνώρισα το ακρωτήριο που ήθελε να ερευνήσει και το νησί που επέλεξε να αγαπήσει.

Η διεπιστημονική έρευνα πεδίου στο Βαθύ τέθηκε υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και περιελήφθη στα ερευνητικά προγράμματα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, χρηματοδοτούμενη ευγενώς από τη Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής και τον φιλότατο Αθανάσιο Μαρτίνο, με πρώτιστο σκοπό την εκπαίδευση των νέων αρχαιολόγων.

Από την πρώτη κιόλας περίοδο στο Βαθύ (2011), όταν η μικρή ομάδα μας αναζήτησε τις προτεραιότητες της έρευνας σε έναν πλήρη μνημείων αλλά πλήρως ανεξερεύνητο τόπο, άρχισε να εδραιώνεται η πεποίθηση ότι έπρεπε να αφήσουμε το ίδιο το τοπίο και τη δυναμική σχέση των «αρχαίων» με τους ανθρώπους του χωριού και του νησιού (ως φύσει διαχειριστές τους) να μας δείξουν τον δρόμο. Επιλέξαμε να μείνουμε «Μέσα». Πρακτικά ακατοίκητο το Μέσα Βαθύ αλλά με τις φιλόξενες πόρτες ορθάνοιχτες και συνεχείς τις ρότες των ψαράδικων καϊκιών και των σύγχρονων ιστιοπλοϊκών. Η βλάστηση, τα βράχια, οι οριακές σοδειές, τα κατσίκια, οι σοροκάδες του χειμώνα και το εξουδετερωμένο μελτέμι του καλοκαιριού, τα ασβεστοκάμινα, τα μονοπάτια, τα μελίσσια, η γαλήνη, ο ήχος του νυχτερινού ουρανού, τα κουδούνια των ζώων, ο παφλασμός της θάλασσας λίγα μέτρα από το μαξιλάρι του ύπνου, τα πειράγματα της αποσπερίδας, μια παρτίδα χαρτιά για τέσσερεις στο καφενείο, η αγωνία των φοιτητών για το ημερολόγιο που δεν τελειώνει, το ξεψάρισμα και το τηγάρι του μεζέ, ο ικαριώτικος στο πανηγύρι της Παναγίας του Θωμά, θα γίνονταν ωσμωτικά στοιχεία μιας παιδείας που δεν σου διδάσκει η επιστήμη.

Χωρίς να απομειώνουμε την προτεραιότητα για τη μελέτη της ακρόπολης των προϊστορικών χρόνων που μας είχε φέρει στο ακρωτήριο του Πύργου, οι καταστατικές αρχές που θέσαμε τα επόμενα χρόνια ξεκίνησαν από τη μελέτη της «ζώσας αρχαιότητας» των τοπωνυμίων, των οικογενειών, των καμινιών, των

It was through this palimpsest of millennia, landscapes, societies, religions and influences, as well as of their modern perception, that I tried to approach Vathy and Astypalaia, when in 2010, at the invitation of Christos Doumas, I got to know the promontory that he wanted to explore and the island he chose to love.

The interdisciplinary fieldwork at Vathy is carried out under the auspices of the Archaeological Society at Athens and is included in the research projects of the University of Ioannina. Kindly funded by the General Secretariat of the Aegean and Island Policy, and the aficionado of antiquity Athanasios Martinos, its primary aim is to train young archaeologists.

Right from the first season at Vathy (2011), when our small team was seeking out the priorities of research in a place full of monuments but totally unexplored, the conviction began to take root that we should let the landscape itself and the dynamic relationship of the 'antiquities' with the people of the village and the island (as their natural managers) show us the way. We chose to stay close by in Mesa Vathy, practically uninhabited, but with its hospitable doors wide open and with a constant toing and froing of traditional fishing boats and modern sailing yachts. The vegetation, the rocks, the meagre harvests, the sirocco / southeast wind in winter and the tempered meltemi / north wind in summer, the limekilns, the pathways, the beehives, the serenity, the sound of the night sky, the tinkling of the sheepbells, the lapping of the sea a few metres from one's pillow, the jokes at evening gatherings, a game of cards for four in the coffee-shop, the anxiety of the students over the never-ending daybook, eating fried fresh fish with one's fingers, dancing the Ikariotikos at the feast of the Virgin of Thomas, would become absorbed elements of an education that universities cannot teach.

Without downplaying the priority of investigating the prehistoric citadel that had brought us to the Pyrgos promontory, the principles we set out for the following years started from studying the 'living antiquity' of the place names, the families, the limekilns, the stone-built sheep-pens, the waterless crop cultivation, the places of pilgrimage. Concurrently, we followed the direction of studying 'living nature', with epicentre the unique deep gulf which

ολόλιθων μαντριών, των άνδρων καλλιιεργειών, των προσκυνημάτων. Παράλληλα, δόθηκε η κατεύθυνση μελέτης της «ζώσας φύσης», με επίκεντρο τον μοναδικά βαθύ κόλπο που λειτουργούσε ως αθόρυβο καταφύγιο ζωής αλλά και αρχαιοτήτων.

Ξετυλίγοντας ανάποδα το κουβάρι του ιστορικού χρόνου θελήσαμε να μάθουμε περισσότερα για τη φυσιογνωμία του νησιού μέσα από τις σύγχρονες περιηγήσεις των οδοιπόρων νέων της ομάδας Παρδαλό Κατσίκι (Τάσος Κονταράτος, Σωτήρης Λάζος και Γιάννης Γεωργιάδης), τις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους που συνδέονται με τα ασβεστοκάμινια της Αστυπάλαιας (Λήδα Παπαστεφανάκη, Μιχάλης Μπαρδάνης), τις παραπληρωματικές «αφηγήσεις» του Χρίστου Ντούμα και του Δημήτρη Φιλιππίδη για τις κτηνοτροφικές μάντρες της Αστυπάλαιας, στην πορεία των αιώνων και των κοινωνιών, για την πειρατεία και τους πειρατικούς θρύλους των πρόσφατων αιώνων (Γιώργος Κουτζακιώτης), τη μακραίωνη Ενετοκρατία και τη δυναστεία των Querini di Stampalia (Μαρίνα Κουμανούδη), την οικιστική οργάνωση και την αρχιτεκτονική της Αστυπάλαιας διαχρονικά (Σταύρος Μαμαλούκος), τους παλαιοχριστιανικούς ναούς του νησιού και τα ψηφιδωτά τους (Ελένη Παπαβασιλείου), τη μακρά πορεία των δρωμένων στο Νυμφαίο σπήλαιο του Νέγρου (Ιωάννα Ευσταθίου, με τις συμβολές της Ελένης Ζαββού και της Ελένης Στραβοπόδη), την πόλη, τις νεκροπόλεις και το βρεφικό νεκροταφείο της Χώρας (Χαρούλα Φανταουτσάκη), τις αρχαίες επιγραφές (Άγγελος Ματθαίου), τα προϊστορικά δεδομένα των Δωδεκανήσων που συνομιλούν με την Αστυπάλαια και εκείνα που η πρόσφατη έρευνα συγκέντρωσε από τις πέριξ νησίδες (Τούλα Μαρκέτου), το παλαιοντολογικό απόθεμα του νησιού (Αθανάσιος Αθανασίου) και, εν είδει προλόγου, τη θέση της Αστυπάλαιας στον πολιτιστικό διάδρομο του Αιγαίου (Χρίστος Ντούμας).

Θέσαμε ποικίλα ερωτήματα και αναζητήσαμε τους ειδικούς που θα ενδιαφέρονταν να μας μιλήσουν για αυτά. Όπως θα δείτε, ανταποκρίθηκαν όλοι με ενθουσιασμό προσφέροντας με τη γνώση, την αρχειακή μελέτη, την έρευνα πεδίου, τη συνεργασία μεταξύ τους, αλλά και τη σύμπραξη με νεότερους ερευνητές, τις πολύχρωμες ψηφίδες που δημιουργούν τα περιεχόμενα του παρόντος τόμου, υπό τον τίτλο «Η Αστυπάλαια στον Χρόνο». Σε αντίθεση με την πορεία των ερωτημάτων μας, τα κεφάλαια ακολουθούν χρονολογική σειρά.

functioned as soundless safe haven of life and of antiquities.

By unravelling the bobbin of historical time, we sought to learn more about the physiognomy of the island, through today's treks by the young members of the group Pardalo Katsiki (Tasos Kontaratos, Sotiris Lazos and Giannis Georgiadis), the economic and social parameters linked with the limekilns of Astypalaia (Leda Papastefanaki, Michalis Bardanis), the supplementary 'narrations' of Christos Doumas and Dimitris Philippidis regarding the sheep-pens of Astypalaia over the centuries and through the societies, about piracy and piratical legends of recent centuries (Giorgos Koutzakiotis), the long period of Venetian Rule and the dynasty of the Querini di Stampalia (Marina Koumanoudi), the settlement organization and architecture of Astypalaia through time (Stavros Mamaloukos), the Early Christian churches on the island and their mosaics (Eleni Papavasileiou), the long course of the ritual performances in the Nymphaion of the Negros Cave (Ioanna Efstathiou, with contributions from Eleni Zavvou and Eleni Stravopodi), the polis, the necropolises and the infant cemetery in Chora (Charoula Fantaoutsaki), the ancient inscriptions (Angelos Matthaïou), and the data on prehistory in the Dodecanese which converse with Astypalaia, and the evidence that recent research has gathered from the surrounding islets (Toula Marketou), the palaeontological reserves of the island (Athanasios Athanasiou) and, as a preface, the position of Astypalaia in the cultural corridor of the Aegean (Christos Doumas).

We posed diverse questions and we sought out the specialists who would be interested in speaking to us about them. As you will see, all responded enthusiastically, offering with their knowledge, archival study, fieldwork, collaboration with one another, as well as with younger researchers, the multi-coloured tesserae that create the contents of the present volume, under the title 'Astypalaia in Time'. Contrary to the course of our questions, the chapters are in chronological order.

This volume was created to house the Proceedings of the One-day Colloquium organized in the Chora of Astypalaia, in July 2018. At that meeting, the findings of the first five years of systematic

Ο τόμος που κρατάτε στα χέρια σας δημιουργήθηκε για να «στεγάσει» τα Πρακτικά της Ημερίδας που οργανώθηκε στη Χώρα Αστυπάλαιας τον Ιούλιο του 2018. Σε εκείνη είχαν ανακοινωθεί τα πορίσματα των πρώτων πέντε χρόνων συστηματικής έρευνας στο Βαθύ (2013-2017). Στην πορεία της έκδοσης και με δεδομένο ότι οι ολοκληρωμένες συμβολές των συνεργατών περιελάμβαναν πολύ ωριμότερα δεδομένα από εκείνα που είχαν παρουσιασθεί σύντομα στην ημερίδα, επελέγη η θεματολογία της έκδοσης να διευρυνθεί και η διπλή της διάρθρωση να περιλάβει σε ισάριθμους τόμους τα έργα και τις ημέρες του συνόλου των ερευνών μας στην Αστυπάλαια.

Ταυτόχρονα με την ανά χείρας έκδοση κυκλοφορεί ο Τόμος II: *Βαθύ Αστυπάλαιας. Η διεπιστημονική έρευνα στο Βαθύ (2011-2020)*, μέσα από τα κεφάλαια του οποίου ο αναγνώστης θα γνωρίσει τη σημαντική πορεία του Βαθιού στον χρόνο, από την προϊστορική 4η χιλιετία π.Χ. έως το ασβεστοκάμινο της οικογένειας Σταυλά, που φώλιασε στον αρχαίο πύργο του ακρωτηρίου.

Οι δύο πρώτοι τόμοι της σειράς *Βαθύ Αστυπάλαιας*, με την ποιοτική φροντίδα της αρχαιολόγου Κικής Μπίρταχα, την επιμέλεια των αγγλικών κειμένων από την Αλεξάνδρα Ντούμα και την αναγνωρίσιμη αισθητική της Αθηνάς Ραγιά και του Εκδοτικού Οίκου ΜΕΛΙΣΣΑ, εκδίδονται από τη Διεύθυνση Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών του Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων του Υπουργείου Πολιτισμού. Προς την Πρόεδρο του ΟΔΑΠ Δρα Ν. Βαλάκου και τη Διευθύντρια Δημοσιευμάτων, αρχαιολόγο Ε. Κώτσου, εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για την τιμή της ιδιαίτερα φροντισμένης έκδοσης, με την οποία η Πολιτεία αναγνωρίζει το έργο μας στην Αστυπάλαια και την οποία εμείς αντιδωρίζουμε στο νησί, ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης προς τους ανθρώπους του.

Η εκτύπωση του έργου συμπίπτει με τη συμπλήρωση δεκαετίας από την έναρξη της προκαταρκτικής (2011) και μετέπειτα συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στο Βαθύ. Το μηδενικό αυτό διάστημα –συγκρινόμενο με τον βαθύ ιστορικό χρόνο του νησιού που ο ανά χείρας τόμος συμπυκνώνει– θελήσαμε να λειτουργήσει ως γόνιμη αφορμή για συστηματική παραγωγή γνώσης. Αν η έκδοση για την Αστυπάλαια καταγραφεί ως βιβλιογραφική αναστροφή της κλεψύδρας των αιώνων που, ως μελέτη περίπτωσης, έχει σκοπό να ενισχύσει τη διεπιστημονική έρευνα με την οποία τεκμηριώνεται και αξιολογείται το διαχρονικό παρελθόν των νησιωτικών κοινωνιών του Αιγαίου, η συμβολή αυτή θα έχει καλύψει πλήρως τους στόχους μας.

research at Vathy (2013-2017) were announced. In the course of preparing the publication and given that the completed contributions of the collaborators included much more mature data than had been presented briefly at the colloquium, it was decided to broaden the thematic repertoire of the publication and to structure it in devoted to the works and days of all our investigations on Astypalaia.

Circulated concurrently with this publication is Volume II : *Vathy, Astypalaia. Interdisciplinary research at Vathy (2011-2020)*, through the chapters of which readers will get to know the significant trajectory of Vathy through time, from the prehistoric fourth millennium BC to the limekiln of the Stavlas family, which nestled inside the ancient tower on the headland.

The first two volumes of the series *Vathy, Astypalaia*, with the impeccable supervision of archaeologist Kiki Birtacha, the editing of the English texts by Alexandra Dumas, and the distinctive aesthetic of Athina Ragia and the MELISSA Publishing House, are published by the Directorate of Publications and Digital Applications of the Hellenic Organization of Cultural Resources Development of the Ministry of Culture and Sports. Warm thanks are expressed to the President of the HOCRED Dr Nikoletta Valakou and to the Director of Publications, archaeologist Eleni Kotsou, for the impeccable quality of the publication, with which the State acknowledges our work on Astypalaia. We, in our turn, offer it as a counter-gift to the island, as a token of our gratitude to its people.

The printing of the book coincides with the completion of ten years since the commencement of the preliminary (2011) and subsequently systematic archaeological investigation at Vathy. We hope that this decade –infinitesimally small in comparison to the island's historical *longue durée*– will function as a fertile pretext for systematic production of knowledge. If the publication about Astypalaia is recorded as a bibliographical inverting of the hourglass of the centuries which, as a case study, aims at reinforcing the interdisciplinary research with which the diachronic past of the island communities of the Aegean is documented and evaluated, then this contribution will have met our goals.

ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ – STAMPALIA – ΑΣΤΡΟΠΑΛΙΑ. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΝΟΣ ΤΟΜΟΥ
ΑΣΤΥΡΆΛΙΑ – STAMPALIA – ΑΣΤΡΟΠΑΛΙΑ. THE CHRONICLE OF A VOLUME

ABSTRACT

Astypalaia in Antiquity.

Outline of its Geography, Mythology, History, Archaeology

Andreas G. Vlachopoulos

Astypalaia lies in the midst of the Southeast Aegean sea, between the Cyclades and the Dodecanese. The geomorphology of the two 'Nisia' that comprise it, the richly indented coastline and the singular surrounding complex of islands are features that shaped its archaeological wealth, which far outshines the acclamatory references to it in mythology and the ancient literary corpus. A Mesolithic burial (ca 9000 BC) has been excavated on the island and extensive habitation has been ascertained from the Final Neolithic period and the Early Bronze Age (4th and 3rd millennium BC), with the most important site at Vathy. Astypalaia flourished during the Mycenaean period (1400-1100 BC), and its 'asty' was to be the seat of the city-state throughout antiquity. With highly important archaeological assemblages in the Negros cave at Vatses and the Drakontospilio cave, the long-lived cemetery of infant pot burials (enchytrismoι) at Kyllindra in Chora, the unexplored ruins at Agrelidi, Vai, Kastro Agiou Ioanni and Panormos, and the towers that guarded the many-havened coasts, securing the eradication of piracy, crucial for the Romans, antiquity smoothly gave way to Early Christian times (5th/6th c.), when Astypalaia enjoyed a new heyday.

Η Αστυπάλαια στην Αρχαιότητα. Περίγραμμα Γεωγραφίας, Μυθολογίας, Ιστορίας, Αρχαιολογίας

Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ἀστυπάλαια ἱκανῶς ἔστι πελαγία, πόλιν ἔχουσα

Στράβων 10, VI, 392

Η Αστυπάλαια είναι μεσοπέλαγο νησί του νοτιοανατολικού Αιγαίου, ευρισκόμενο μεταξύ της Αμοργού και της Ανάφης στα δυτικά, και της Κω, της Νισύρου και της Τήλου στα ανατολικά¹. Η επιφάνειά της είναι 96,90 τετραγωνικά χιλιόμετρα, διασπώμενη σε ένα εξαιρετικά σπάνιο σχήμα δύο «νησιών», που ενώνονται με μια λωρίδα γης πλάτους ελάχιστων μέτρων και δίνουν στην Αστυπάλαια τη μορφή πεταλούδας. Ιδιαιτερότητα σημειώνεται και στη γεωλογία του νησιού. Το βόρειο Μέσα Νησί είναι βραχώδες λόγω του συμπαγούς γκρίζου βιτουμενιούχου, κατά θέσεις δολομιτιωμένου, ασβεστόλιθου, και πράσινο λόγω των αειθαλών κέδρων και των σχίνων (εικ. 2). Το Έξω Νησί αποτελείται από πρασινωπό φλύσχη, αλλά και λευκούς έως τεφρούς, αρκετά συχνά μικρολατυποπαγείς, ασβεστόλιθους, με χαμηλή βλάστηση φρυγάνων² (εικ. 3).

Ο συνδυασμός του σχήματος του νησιού και του εξαιρετικά πλούσιου διαμελισμού των ακτών δίνει στην Αστυπάλαια συνολικό μήκος ακτογραμμών περίπου 35 ναυτικών μιλίων (~65 χλμ.), κατά την ανάπτυξη των οποίων σχηματίζονται ακρωτήρια, πούντες, ευρείς κόλποι και όρμοι (Πάνορμος, Παχειά Άμμος, Βάτσες, Καμινάκια, Λιβάδι, Άγιος Ανδρέας, Βαϊ, Αγρελίδι, Βλυχάδια), ασυνήθιστα βαθείς κολπίσκοι, όπως το Λιμιωνάρι, το Ζοφύρι και ο Λάρυγκας, και το μοναδικό λιμνοθαλάσσιο τοπίο του Βαθιού, αποτελούμενο από τον ομώνυμο κόλπο, το κανάλι της Μπούκας και τον όρμο Γαλούδι (εικ. 4α).

Η επικράτεια της Αστυπάλαιας πολλαπλασιάζεται σε έκταση, ακτές και βοσκοτόπια χάρη στη διασπορά

1

νησίδων κάθε μεγέθους και σχήματος στα βορειοανατολικά (Οφιδούσα, Κτένια, Ποντικούσα, Κατσαγρέλι), τα νοτιοανατολικά (Λιγνό, Χονδρό, Αγία Κυριακή, Κουτσομύτης, Τηγάνι, Μονή, Φτενό, Χονδρόπουλο, Κουνούπα) και τα βόρεια (Βαγί, Μικρό και Μεγάλο Φωκιονήσι), που δημιουργούν μια μικρή αιγαιακή πολυνησία³. Η ευρύτερη πολυνησία της Αστυπάλαιας αναπτύσσεται στα μεσοπέλαγα νότια, με μεγαλύτερο νησί

1. Το Κάστρο Βαϊ, φυσικά οχυρή ακρόπολη διαχρονικής κατοίκησης, όπως διασώζει και το τοπωνύμιο «Καταφί», βρίσκεται σε νευραλγικό σημείο του Μέσα Νησιού που εποπτεύει τη βόρεια ακτογραμμή της Αστυπάλαιας.

Kastro Vai, a naturally fortified acropolis with evidence of diachronic human habitation, as borne out by the toponym 'Kataphi' (= refuge), stands at a nodal point on Mesa Nisi, monitoring the northern coastline of Astypalaia.

1. Το νησί ισαπέχει σχεδόν από την Αμοργό και την Ανάφη (27 ναυτικά μίλια) και από την Κω (23 μίλια). Βλ. στον παρόντα τόμο, σελ. 19, εικ. 1.

2. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1966· RING 2001. Βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΟΚΚΑΛΙΑΡΗ στον τόμο II, εικ. 4, σημ. 6.

3. ΒΕΡΓΗΣ 1922, 17-18.

2

3

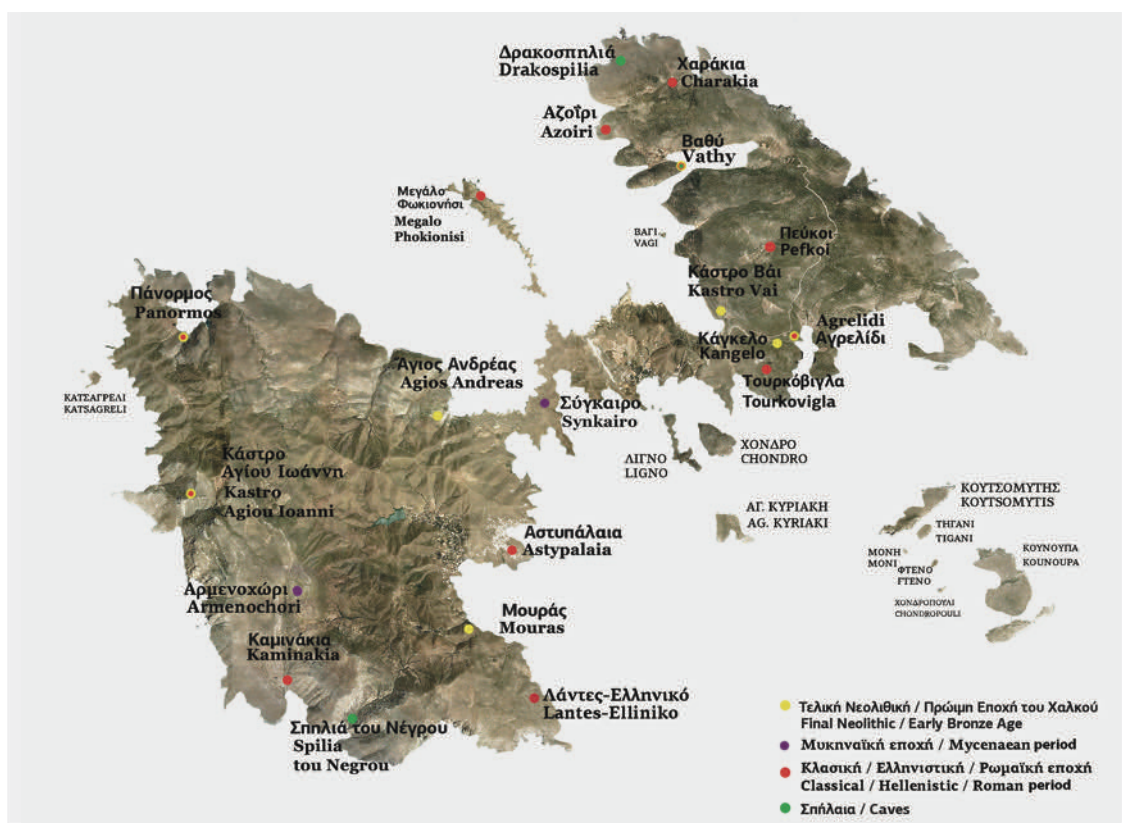
4a/a

4β/b

5

6

τη Σύρνα και, ακόμα νοτιότερα, το Μεσονήσι, τα Στεφάνια, την Πλακίδα και τον Ζαφορά ή Μεγάλο Σοφράνο⁴ (εικ. 5). Ως η μοναδική στεριά που γεφυρώνει τις Κυκλάδες με τα Δωδεκάνησα και χάρη στη διαμελισμένη ακτογραμμή και τα συγκροτήματα μικρονησίδων, η Αστυπάλαια λειτούργησε διαχρονικά ως ασφαλές αγκυροβόλιο, εξελισσόμενη σε σημαντικό ναυτικό κέντρο θεσμικών και πειρατικών συμφερόντων⁵.

Η μυθολογία θέλει την Αστυπάλαια νύμφη, αδελφή της Ευρώπης και κόρη του Φοίνικος, που σμίγει με τον Ποσειδώνα και γεννούν τον Αργοναύτη Αγαίο και τον βασιλιά της Κω Ευρύπυλο. Σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία, το νησί εποικίζεται από τους Κάρες (Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά* Α140.8) και στη συνέχεια περνά στην κατοχή του Μίνωα (Οβίδιος, *Met.* VII 461f), αλλά, όπως συμβαίνει και για όλα τα

νησιά, τα αρχαία αυτά μυθολογικά στρώματα δεν αποτυπώνονται στην αρχαιολογική πραγματικότητα των ανασκαφών. Ο Θουκυδίδης (5ος αι. π.Χ.) αναφέρει την ίδια εποικιστική διαδοχή στο Αιγαίο, αλλά ακόμα και ο οξυδερκής ιστορικός μεταφέρει συγχυμένες παραδοχές του καιρού του για τους Μικρασιάτες Κάρες και μυθικές ιστορίες για τον Μίνωα και τον στόλο του.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Αστυπάλαια τεκμηριώνουν συγκροτημένη κατοίκηση του νησιού κατά τη λήγουσα 4η και την αρχόμενη 3η χιλιετία π.Χ. (Τελική Νεολιθική / Πρωτοχαλκή Ι περίοδος), σε τουλάχιστον δέκα θέσεις, υπαίθριες και σπήλαια⁶ (εικ. 6α-β). Τα ευρήματα συνδυάζουν μεν στοιχεία που προέρχονται ή απαντούν στη μικρασιατική ακτή και

2. Χαρακτηριστικό τοπίο του Μέσα Νησιού.

Characteristic landscape of Mesa Nisi.

3. Η κοιλάδα της Μεσαρίας είναι ενδεικτική της φύσης του Έξω Νησιού. Στο βάθος τα γυμνά υψώματα Περβόλες.

The Mesaria valley is typical of the natural environment of Exo Nisi. In the distance, the bare bluffs of Pervoles.

4α, β. Το Βαθύ, με τον ομώνυμο επιμήκη κόλπο, τη χερσόνησο Πύργος, τον δίαυλο της Μπούκας και τον όρμο Γιαλούδι, συνιστά σύνθετο και πλούσιο υδάτινο σύστημα και οικοσύστημα.

a, b. Vathy, with the homonymous elongated gulf, the Pyrgos promontory, the Bouka channel and Gialoudi bay, is a complex and rich aquatic system and ecosystem.

5. Οι νησίδες και οι βραχονησίδες της Αστυπάλαιας.

The islets and the rocky islets of Astypalaia.

6. Χάρτης της Αστυπάλαιας με τις θέσεις των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.

Map of Astypalaia showing sites of prehistoric and historical times.

4. Βλ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ στον παρόντα τόμο.

5. Ο αστροφυσικός Μ. W. OVERDEN (1967) εκτιμά ότι η Αστυπάλαια και οι νησίδες της ενδεχομένως υπήρξαν τόποι αστρονομικών παρατηρήσεων και σχεδιασμού των αστερισμών στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., βλ. ΝΤΟΥΜΑΣ 2005, 17-20.

6. Οι υπαίθριες θέσεις ισοκατανέμονται στο Έξω Νησί (Πάνορμος, Άγιος Ιωάννης, Μουρά, Άγιος Ανδρέας) και το Μέσα Νησί (Βαί, Κάγκελο,

Αγρελίδι, Βαθύ), όπως και τα σπήλαια του Νέγρου στις Βάτσες και του Δράκου στα βόρεια του Βαθιού, βλ. HOPE SIMPSON, LAZENBY 1973, 157-169· HOPE SIMPSON, DICKINSON 1979, 364-366· ΝΤΟΥΜΑΣ 2005, 23, εικ. 1· NOWICKI 2014, 355-361, εικ. 279-284· ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ υπό εκτύπωση. Βλ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ στον παρόντα τόμο· ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ στον παρόντα τόμο.

7. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2021β, 94, 98, 107.

7. Βαθύ. Πρωτοκυκλαδική II/III πήλινη πυξίδα (MA 231). Παραδόθηκε το 1971 από βοσκό με την αναφορά ότι βρέθηκε σε κιβωτίσχημο τάφο.

Vathy. Early Cycladic II/III clay pyxis (MA 231). Handed in to the authorities in 1971 by a shepherd, with the reference that it was found in a cist grave.

7

8. Βαθύ. Κύπελλο με προχοή της Μέσης Εποχής του Χαλκού (πρώιμη 2η χιλιετία π.Χ.).

Vathy. Spouted cup of the Middle Bronze Age (early 2nd millennium BC).

8

την ηπειρωτική Ανατολία⁷, αλλά έχει αποδειχθεί ότι οι νησιωτικοί πολιτισμοί του Αιγαίου εξελίσσονται γηγενώς, καθώς τα νησιά κατοικούνται ήδη από πρωιμότερες Νεολιθικές περιόδους. Αυτές οι εγκαταστάσεις, μάλιστα, ίσως φτάνουν αδιάλειπτα πίσω στη Μεσολιθική περίοδο, όπως δείχνουν οικισμοί και άλλα ευρήματα στις Κυκλάδες (Κύθνος, Νάξος) και το Ανατολικό Αιγαίο (Ικαρία)⁸, αλλά στην Αστυπάλεια τεκμηριώνει η Μεσολιθική ταφή της 10ης χιλιετίας π.Χ. στο σπήλαιο των Βατών⁹.

Η Αστυπάλεια ακμάζει καθόλη την 3η χιλιετία π.Χ. (Πρώιμη Εποχή του Χαλκού I-III). Στις Κυκλάδες ο ιδιαίτερος πολιτισμός της περιόδου αυτής ονομάζεται Πρωτοκυκλαδικός με πολλά από τα διακριτά του στοιχεία στην κεραμική, τα μαρμάρινα ειδώλια και την οικοδομική τέχνη να απαντούν στο Βαθύ σε τέτοιο βαθμό, ώστε η θέση (και το νησί) να θεωρείται ότι ανήκουν στην επικράτειά του¹⁰. Ο ομώνυμος κόλπος την περίοδο αυτή ήταν ένας πολύβουος μικρόκοσμος πλείστων δραστηριοτήτων, με κέντρο την οχυρωμένη ακρόπολη στο ακρωτήριο Ελληνικό (εικ. 4β, 26). Μια πήλινη πυξίδα (εικ. 7) της ώριμης 3ης χιλιετίας π.Χ. ίσως τεκμηριώνει νεκροταφείο στον ανατολικό μυκό του κόλπου, άρα συνεχή κατοίκηση στην περιοχή¹¹.

Η 2η χιλιετία π.Χ. υπήρξε ομαλή εξέλιξη της 3ης χιλιετίας, όπως δείχνει πρόσφατα ερευνημένος ανασκαφικός ορίζοντας στο Βαθύ, που απέδωσε κύπελλο με προχοή της Μεσοχαλκής περιόδου¹² (εικ. 8). Μικρό όστρακο που περισυνελέγη στη Σύρνα αποδίδεται σε μινωίζον αγγείο¹³, είναι λοιπόν θέμα χρόνου και συγκυρίας να εντοπιστεί στην Αστυπάλεια εγκατάσταση του πρώτου μισού της 2ης χιλιετίας π.Χ.¹⁴. Την περίοδο αυτή στην Κρήτη ιδρύονται τα ανάκτορα και ιδίως κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση τους (1700-1550 π.Χ.) τα νησιά επηρεάζονται σε τόσο σημαντικό βαθμό από τον πολιτισμό τους, ώστε το φαινόμενο να αποκαλείται «εκμινωισμός»¹⁵. Η τρομακτική έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (περίπου 1600 π.Χ.) δεν έχει αφήσει ορατά κατάλοιπα στην Αστυπάλεια¹⁶, παρόλο που παχιά στρώματα της τέφρας επικάθησαν στην Κω και τη Ρόδο¹⁷.

Τα μυκηναϊκά ευρήματα στην Αστυπάλεια αφορούν την περίοδο κατά την οποία ο τρόπος ζωής των ελληνόφωνων Μυκηναίων και του ανακτορικού τους πολιτισμού εξαπλώνεται στο Αιγαίο (1400-1200 π.Χ.) και τα νησιά «εκμυκηναίζονται»¹⁸. Οι τέσσερεις θαλαμωτοί τάφοι στο Σύγκαιρο και το Αρμενοχώρι τεκμηριώνουν εγκαταστάσεις στο νησί, οι οικισμοί των

8. Για τη Μεσολιθική στο νησιωτικό Αιγαίο, βλ. ΣΑΜΨΩΝ 2014, 376-396. Για τα πρόσφατα ευρήματα από τη Στελίδα της Νάξου, βλ. CARTER *et al.* 2017.

9. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ στον παρόντα τόμο.

10. ΝΤΟΥΜΑΣ στον παρόντα τόμο, 19-21. Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2021β, 93-94.

11. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1971, 552, πίν. 560δ.

12. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2020α, 290, εικ. 38-39 (Τομή 7).

13. Εκτίθεται στο Μουσείο Αστυπάλαιας, ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΜΙΑ 2005α, 711, σημ. 2. Βλ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ στον παρόντα τόμο.

14. Η κοντινή Τήλος απέδωσε «μινωικά» κωνικά κύπελλα στη θέση Γαρίπα (ΣΑΜΨΩΝ 1980β), η μινωίζουσα φάση της Κω είναι πολύ καλά

γνωστή (VITALE, HANCOCK VITALE 2013) αλλά μινωίζοντα ευρήματα δεν έχουν αναφερθεί από την Αμοργό. Για το θέμα, βλ. SEROGLU, SFAKIANAKIS 2015.

15. Για το φαινόμενο, βλ. GOROGIANNI *et al.* 2016.

16. Οι επιφανειακές μάζες ελαφρόπετρας που απαντούν σε ακτές, όπως το Γαλούδι του Βαθιού δεν μπορούν να χρονολογηθούν, καθώς μπορεί να οφείλονται σε παλαιότερες εκρήξεις των ηφαιστείων της Κω ή της Νισύρου, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΟΚΚΑΛΙΑΡΗ στον τόμο II. Για τη Θήρα βλ. ΝΤΟΥΜΑΣ στον παρόντα τόμο σελ. 248, εικ. 3-5.

17. SEROGLU, SFAKIANAKIS 2015.

18. VLAHOPOULOS 2018.

9. Η ακτή Σύγκαϊρο είναι εκτεθειμένη στον δυνατό βοριά. Εδώ βρέθηκε το απολίθωμα χαυλιόδοντα νάνου ελέφαντα και ανασκάφηκαν από τον Χρ. Ντούμα δύο θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι.

The coast at Synkairo is exposed to the blustery north wind. The fossilized tooth of a dwarf elephant was found here and two Mycenaean chamber tombs were excavated by C. Doumas.

10. Τα ευρήματα των μυκηναϊκών τάφων στο Σύγκαϊρο (1350-1300 π.Χ.), όπως εκτίθενται στο Μουσείο Αστυπάλαιας.

The finds from the Mycenaean tombs at Synkairo (1350-1300 BC), as exhibited in the Archaeological Museum of Astypalaia.

11. Κύλικα και υδρία με πλαστικές θηλές στο σώμα από τους τάφους στο Σύγκαϊρο.

Kylix and hydria with nipples on the body, from the tombs at Synkairo.

12. Σύγκαϊρο. Μολύβδινα βαρίδια δικτυού και χάλκινη αιχμή δόρατος.

Synkairo. Lead weights for fishing nets and bronze spearhead.

οποίων δεν έχουν εντοπιστεί. Το Σύγκαϊρο βρίσκεται στην άγονη παράκτια ζώνη της βόρειας ακτής που είναι εκτεθειμένη στον δυνατό άνεμο¹⁹ (εικ. 9), η θέση Πατέλες Αρμενοχωρίου βρίσκεται στην εύφορη ηπειρωτική ζώνη του Έξω Νησιού²⁰ (εικ. 6). Ενδείξεις πιθανών εγκαταστάσεων ήλθαν στο φως στη Χώρα και στη νότια παράκτια ζώνη της ήπιας Μαλτεζάνας²¹.

Τα κτερίσματα των θαλαμωτών τάφων της Αστυπάλαιας είναι πλούσια και ποικίλα. Ο τάφος Ι στο Σύγκαϊρο απέδωσε χάλκινα εργαλεία και όπλα και λείψανα ταφής με ενδείξεις πυράς του νεκρού, σπάνιο έθιμο ταφής του Μυκηναϊκού κόσμου που εμφανίζεται πρώτα στο Ανατολικό Αιγαίο και τη Μικρά Ασία²². Στοιχεία πυράς είχε και ο τάφος 2, οι νεκροί του οποίου κτερίζονταν με 10 αγγεία, εργαλεία και σπάνιο σύνολο εξαρτημάτων ψαρέματος με αγκίστρι και 102 μολύβδινα βαρίδια δικτυών (εικ. 10-12). Η κε-

9

10

11

12

ραμική από το Σύγκαϊρο χρονολογείται στην Υστεροελλαδική IIIA2 περίοδο (1350-1300 π.Χ.) και εμφανίζει ενδιαφέρουσα μείξη στοιχείων μινωικών και μυκηναϊκών²³. Εισηγμένος από την Κρήτη είναι εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας²⁴, ενώ μεγαλόσωμος κρατήρας μικρασιατικής-τρωικής παράδοσης²⁵ δίνει με σαφήνεια το πολυεστιακό στίγμα των διασυνδέσεων που ελέγχει η Αστυπάλαια την εποχή αυτή. Σε αντίθεση, πάντως, με την παλαιότερη «κυκλαδική» του φυσιογνωμία, το νησί φαίνεται τώρα να συνέχεια περισσότερο με τα Δωδεκάνησα, και δη τη Ρόδο, την Κω και την Κάλυμνο²⁶.

19. ΝΤΟΥΜΑΣ 1975. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ στον παρόντα τόμο.

20. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1971, 550-551.

21. ΞΑΝΘΟΣ 2009, 70, εικ. 2. Χ. Φανταουτσάκη, προσωπική επικοινωνία.

22. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2012, 48-50. Για τις καύσεις νεκρών στη 2η και την πρώτη 1η χιλιετία π.Χ., βλ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2001.

23. ΜΟΥΝΤΖΟΥ 1999, 1138.

24. ΝΤΟΥΜΑΣ 1975, πίν. 272· ΜΟΥΝΤΖΟΥ 1999, 1138-1145.

25. ΜΟΥΝΤΖΟΥ 1999, 968.

26. ΜΟΥΝΤΖΟΥ 1999, 1138-1145, εικ. 468-470.

13. Αρμενοχώρι. Σχέδιο των δύο θαλαμοειδών τάφων μυκηναϊκής εποχής στη θέση Πατέλες.

Armenochori. Plan of the two Mycenaean chamber tombs at the locality Pateles.

14. Αρμενοχώρι. Σύνολο κτερισμάτων του νότιου θαλαμοειδούς τάφου κατά την ανασκαφή της Η. Ζερβουδάκη (1971).

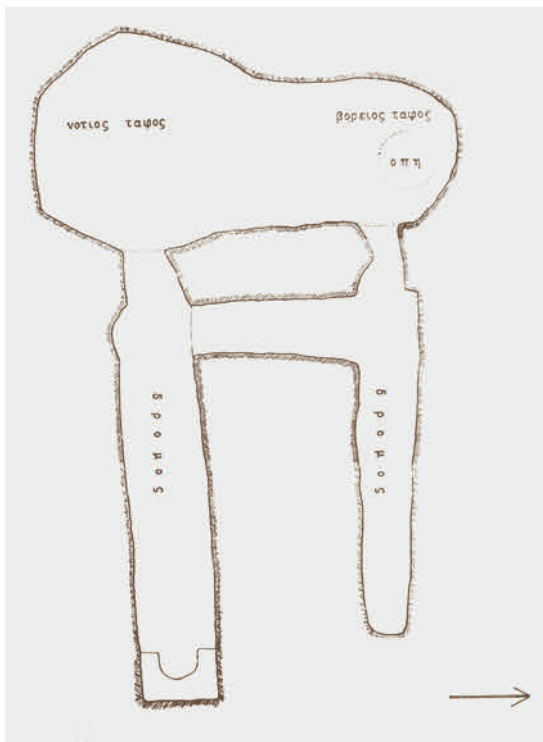
Armenochori. Assemblage of grave goods from the south chamber tomb, during its excavation by E. Zervoudaki (1971).

15. Αρμενοχώρι. Ανάμεσα στα κτερίσματα του νότιου τάφου ήταν χάλκινος λέβητας, αντικείμενο κύρους για τον τιμώμενο νεκρό.

Armenochori. Among the grave goods from the south chamber tomb was a bronze cauldron, a prestige object for the honoured deceased.

16. Αρμενοχώρι. Μεγάλο μέρος από τα ευρήματα των τάφων (1350-1180 π.Χ.) εκτίθενται στο Μουσείο Αστυπάλαιας.

Armenochori. Most of the finds from the tombs (1350-1180 BC) are exhibited in the Archaeological Museum of Astypalaia.

13

14

15

16

Οι δύο θαλαμωτοί τάφοι του Αρμενοχωρίου (εικ. 13) απέδωσαν 116 αγγεία, χρονολογούμενα από την Υστεροελλαδική IIIA2 έως την πρώιμη Υστεροελλαδική IIIG (περ. 1200-1180 π.Χ.), δύο χάλκινα σκεύη (το ένα είναι σπάνιος λέβητας), εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, σφονδύλια και μικροαντικείμενα²⁷ (εικ. 14-18). Ο 13ος και ο πρώιμος 12ος αι. π.Χ. απομακρύνουν

πλήρως το νησί από τους Κρητικούς κεραμικούς ρυθμούς και αποτυπώνουν ακόμη μεγαλύτερη πρόσδεση της Αστυπάλαιας με τα προς Ανατολάς νησιά και τις Μικρασιατικές ακτές.

Η περίοδος μετά τη διάλυση του ανακτορικού συστήματος (1200-1050 π.Χ.) είναι ιδιαίτερα κινητική και παραγωγική για ολόκληρο το Αιγαίο. Τα νησιά ανα-

27. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1971, 550-551· 1973· MOUNTJOY 1999, 1138-1145.

συντάσσονται οικονομικά και κοινωνικά μέσω της ανά-
δυσης αριστοκρατικών γενών, τα παλαιά άστεα των
Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων ισχυροποιούνται²⁸.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, το Αιγαίο ανακατα-
τάσσεται πληθυσμιακά και φυλετικά από διαδοχικά κύ-
ματα αποίκων και οι αποικίες, που πολλές ελληνικές
πόλεις ιδρύουν στα νησιά, ακμάζουν. Ο γεωγράφος
Ψευδο-Σκύμνος ο Χίος, του 1ου αι. μ.Χ., αναφέρει (Πε-
ριήγησις, 551) ότι η Δωρική Αστυπάλεια υπήρξε αποι-
κία των Μεγαρέων, αλλά επιγραφή από την Επίδαυρο
που αναφέρει «Αστυπαλαιεῦσιν ἀποίκους Ἐπίδauρίων»²⁹
φαίνεται να δίνει την επικρατέστερη μητρόπολη. Η ίδια

17

18

19

η Αστυπάλεια, σύμφωνα με τον Στράβωνα, αποίκισε
την πόλη Ροίτειον στην Προποντίδα.

Το μοντέλο της κατοίκησης στην Αστυπάλεια κατά
την Υπομυκηναϊκή και τη Γεωμετρική περίοδο (1050-
700 π.Χ.) δεν είναι ανασκαφικά τεκμηριωμένο. Τάφοι
στο ύψωμα Κάτσαλος, κυρίως λακκοειδείς που περιέ-
χουν καύσεις νεκρών και είναι κτερισμένοι με κερα-
μική του 8ου και 7ου αι. π.Χ. (εικ. 19), δείχνουν ότι ο
οικισμός στη Χώρα καταλαμβάνει ικανή έκταση και
την ίδια εποχή χρονολογούνται ο πρωιμότεροι εγχυ-
τρισμοί βρεφών στην πλαγιά Κυλίνδρα³⁰. Για την αρ-
χαϊκή εποχή (700-480 π.Χ.) λίγα πράγματα είναι

γνωστά εκτός του άστεως, και πολλά από αυτά έρ-
χονται τελευταία στο φως από τις έρευνες στα Νυμ-
φαία σπήλαιο των Βατσών και του Δράκου, τα οποία
παρουσιάζονται στους ανά χείρας τόμους. Σημαντική
μαρτυρία ότι το Βαθύ εισέρχεται στο προσκήνιο της
ιστορικής αρχαιότητας, ίσως ως φρουρούμενο οχυρό,
είναι η ερωτική επιγραφή του Τιμίωνος και του Νικη-
σίτιμου (6ος αι. π.Χ.)³¹ (εικ. 20).

Μετά τους Περσικούς πολέμους, η Αστυπάλεια
συμμετείχε στην Αθηναϊκή Συμμαχία και κατέβαλλε
συμμαχικό φόρο στους Αθηναίους, όπως προκύπτει
από τους καταλόγους της εξηκοστής (454/453-425/

17. Αρμενοχώρι.
Χάλκινα όπλα, εργαλεία
και σκεύη, και κύλικες
διακοσμημένες με
πορφύρες.

Armenochori. Bronze
weapons, tools and
vessels, as well as
kylikes decorated with
whorl (murex) shells.

18. Αρμενοχώρι.
Μυκηναϊκός αμφορέας
με τρεις λαβές και
συμμετρική γραμμική
διακόσμηση.

Armenochori.
Mycenaean three-
handled amphora with
linear decoration.

19. Κάτσαλος. Σύνολο
κεραμικών αγγείων με
εγχάρακτη γραμμική
διακόσμηση από ταφές-
καύσεις (700-650 π.Χ.).

Katsalos. Assemblage of
clay vases with incised
linear decoration, from
cremation burials
(700-650 BC).

28. Βλαχοπούλος 2012, κεφ. 16.

29. IG XII Suppl. 47· Ματθαίου στον παρόντα τόμο.

30. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ 2001· ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ 2005α, 712· 2005β, 355, εικ.
545· ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ στον παρόντα τόμο. Για την εικ. 19, ευχαριστώ

την ανασκαφέα Μαρία Μιχαλάκη-Κόλλια, που έχει επίσης δημοσι-
εύσει την εν λόγω κεραμική.

31. Βλαχοπούλος, Ματθαίου 2015. Βλ. Ματθαίου στον παρόντα τόμο.

20. Βαθύ. Η αρχαϊκή επιγραφή του Τιμίωνα και του Νικισίτιμου (αρχές 6ου αι. π.Χ.) στο ψηλότερο επίπεδο πλάτωμα της χερσονήσου Πύργος.

Vathy. The Archaic inscription of Timion and Nikesitimos (early 6th c. BC) on the highest flat terrace of the Pyrgos promontory.

21. Φωκιονήσι. Πάλινο ειδώλιο αλόγου, ελληνιστικών χρόνων, επιφανειακό εύρημα από το ιερό που υπήρχε στη νησίδα.

Phokionisi. Clay horse figurine, Hellenistic period. A stray find from the sanctuary that existed on the islet.

20

424 π.Χ.). Σύμφωνα με τον κατάλογο του 436 π.Χ., το νησί κατέβαλλε 12.000 δραχμές, ποσό που μπορούσε να δίνει προφανώς λόγω της εμπορικής ισχύος του στόλου του.

Το άστυ ήταν φερώνυμο του νησιού. Το πλούσιο επιγραφικό υλικό τεκμηριώνει ότι η Αστυπάλεια είχε δῆμο και βουλή και ότι η πόλη διέθετε πρυτανείο, στοά, αγορά και θέατρο. Σε ναούς, ιερά και βωμούς λατρεύονταν ο Δίας, η Αθηνά, ο Ασκληπιός, ο Διόνυσος, η Ήρα, η Άρτεμις (ως Λοχία, Ειλείθια και Δικτύνη), η Αφροδίτη, ο Ερμής, η Περσεφόνη (Κόρη), ο Ηρακλής, ο Αχιλλέας, η Ρώμη, οι ρόδιοι θεοί Ήλιος και Ρόδος και οι ανατολικές θεότητες Σάραπις, Ίσις και Αταργάτις³². Στα σπήλαια λατρεύονται οι Νύμφες³³ (άλλωστε Νύμφη ήταν και η Αστυπάλεια³⁴), και σε άγνωστη θεότητα είναι αφιερωμένο το ιερό που ταυτίστηκε πρόσφατα από

επιφανειακά ευρήματα ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στο Μεγάλο Φωκιονήσι³⁵, ανοικτά του Βαθιού (εικ. 21, 22). Η θέση της βραχονησίδας (εικ. 5, 6) δεν θα απέκλειε το μικρό μεσοπέλαγο ιερό να είχε υπάρξει το επίκεντρο μιας ευρύτερης του νησιού λατρείας, ίσως κάποιας θαλασσινής θεότητας. Άγνωστα από φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογικές έρευνες, αλλά βρίθοντα επιφανειακών λειψάνων, είναι τα πολίσματα στο Κάστρο του Αγίου Ιωάννη (εικ. 23α-β), στο Αγρελίδι (εικ. 24), στο Κάστρο Βαϊ (εικ. 1) και τον ευλίμενο Πάνορμο (εικ. 25), που καταλαμβάνουν νευραλγικά σημεία των ακτών του νησιού³⁶.

Η προνομιακή θέση της Αστυπάλειας επάνω στους θαλάσσιους δρόμους Φοινίκης - Κύπρου - Ρόδου - Κνίδου - Κω προς την ηπειρωτική χώρα της προσέδιδε εμπορική σπουδαιότητα σε όλη την αρχαιότητα.

21

32. OBERHUMME 1896. Βλ. αναλυτικά ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ 2005α.

33. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, ΖΑΒΒΟΥ στον παρόντα τόμο· ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ στον τόμο II.

34. Σύμφωνα με σχόλιο του Απολλωνίου του Ρόδιου. Βλ. ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ 2005α, 724.

35. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2017, 372-373· ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ 2014, 2340-2341 εικ. 126-128, 2345-2348 εικ. 135-140.

36. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ 2014· 2021. Βλ. ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ και ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ στον παρόντα τόμο. Ευχαριστώ την υπεύθυνη για το νησί αρχαιολόγο Χ. Φανταουτσάκη για την πληροφόρηση επί των πρόσφατων ευρημάτων.

22. Μεγάλο Φωκιο-νήσι. Στο βόρειο τμήμα της νησίδας, γύρω από λείψανα τοίχων, εντοπίστηκαν επιφανειακά αφιερώματα σε άγνωστη λατρευόμενη θεότητα ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Megalo Phokionisi. In the northern part of the islet, found on the surface around remains of walls, were votive offerings to an unknown deity worshipped there in Late Classical and Hellenistic times.

23. α, β. Κάστρο Αγίου Ιωάννη. Ευρήματα πολλών περιόδων της αρχαιότητας τεκμηριώνουν τη διαχρονική κατοίκηση σε αυτό το εξαιρετικής εποπτείας του Αιγαίου φυσικό οχυρό.

a, b. Kastro Agiou Ioanni. Finds of many periods of antiquity document habitation down the centuries on this natural fortress with an unimpeded vista of the Aegean.

Στο νησί η κεραμική από την Κω και την Κνίδο είναι συνήθης και τη σχέση των πόλεων αυτών με την Αστυπάλεια επιβεβαιώνει η επιγραφή που αναφέρεται σε προξένους³⁷. Τις επιδόσεις της Αστυπάλαιας στη ναυτοσύνη αποτυπώνει η προσωπικότητα του Ονησίκριτου, ιστορικού-γεωγράφου και αρχιπλοηγού του Αλεξάνδρου Γ', τον οποίο ο στρατηλάτης τίμησε με χρυσό στεφάνι το 324 π.Χ., επειδή είχε οδηγήσει με ασφάλεια τον Μακεδονικό στόλο μέχρι τον Ινδό ποταμό και εξερεύνησε τις ακτές του Περσικού κόλπου³⁸.

Η ίδρυση της Αλεξάνδρειας (331 π.Χ.) και η μεγάλη κινητικότητα στα χρόνια των Διαδόχων του Αλεξάνδρου Γ' αύξησαν τη σημασία του νησιού ως ναυτικού σταθμού. Τον 3ο αι. π.Χ. η Αστυπάλεια βρισκόταν κάτω από την επιρροή αλλά και την εύνοια των Πτολεμαίων της Αιγύπτου και είναι βέβαιο ότι οι πύργοι, που είχαν παλαιότερα ιδρυθεί στις ακτές, εξασφάλιζαν πολύτιμη εποπτεία στις θαλάσσιες ρότες του Νοτιοανατολικού Αιγαίου. Το δίκτυο των τριών πύργων στο Βαθύ (εικ. 26), το Αζοΐρι (εικ. 29) και τα Χαράκια³⁹ (εικ. 27) επιτηρούσε το στενό της Αμοργού και οι πύργοι στα Καμινάκια⁴⁰ (εικ. 28) και τις Λάντες-Ελληνικό⁴¹ (εικ. 30) τη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική ακτή, αντίστοιχα. Ωστόσο τα ισχυρά αυτά κτήρια, εκτός από αμυντικές μονάδες ήταν κέντρα αποθήκευσης της πλησιόχωρης πρωτογενούς παραγωγής, της οποίας το διαχρονικό αποτύπωμα μπορούμε να παρακολουθήσουμε στους ερειπιώνες του νησιού (εικ. 6, 31).

Στη νομισματοκοπία του νησιού χαρακτηριστικότερο θέμα είναι η κεφαλή Περσέα και η άρπη, το ξίφος με το οποίο ο ήρωας αποκεφάλισε τη Μέδουσα (εικ. 32), αλλά δεν είναι γνωστό τι επέφερε τη μίμηση των νομισμάτων της Σερίφου. Στους υπόλοιπους νομισματικούς τύπους κυριαρχούν οι λατρευόμενες θεότητες στο νησί και αγγεία οίνου, που πρέπει να ήταν ονομαστός⁴².

37. Βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ στον παρόντα τόμο, εικ. 2. Για την κεραμική από την Κνίδο, βλ. ΒΛΑΝΤΗ στον τόμο II. Για την εμπορική σημασία της Αστυπάλαιας την περίοδο αυτή, βλ. HEAD 1897, lxxxv.

38. HOOVER 2010, 287.

39. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ 2014, 2336-2337 εικ. 110-114· ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2017, 373-374 εικ. 5-9· 2022, 174-175 εικ. 29-30. Ο τύπος του τοπωνυμίου «Αζοΐροι» παραδίδεται και στην ΤΑΡΣΟΥΛΗ 1996.

40. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1977, 676 πίν. 640δ· ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ 2014, 2340 εικ. 124-125· ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2021β, 87.

41. Βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ στον παρόντα τόμο. ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ στον παρόντα τόμο.

42. Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, στον τόμο II, «Νομίσματα».

22

23α/α

23β/β

24

25

26

24. Αγρελίδι, γενική άποψη του όρμου. Λείψανα αρχαίου οικισμού υπάρχουν κυρίως στα πρηνή αριστερά του χειμάρρου.

Agrelidi, general view of the bay. There are remains of an ancient settlement mainly on the left bank of the stream.

25. Το φυσικό λιμάνι του Πανόρμου. Το ύψωμα του Αγίου Νικολάου και τα βραχώδη πρηνή στο βάθος βρίθουν επιφανειακών αρχαιοτήτων.

The natural harbour of Panormos. The Agios Nikolaos headland and the rocky slopes in the background are littered with surface antiquities.

26. Βαθύ. Το επίπεδο πλάτωμα του ακρωτηρίου Ελληνικό με τα λείψανα του αρχαίου πύργου και του συννηκόντος ορθογώνιου κτηρίου στα νότια, που μετατράπηκε σε παλαιохριστιανική βασιλική.

Vathy. The flat terrace of Cape Elliniko, with the remains of the ancient tower and its rectangular outbuilding to the south, which was converted into an Early Christian basilica.

27. Παναγία του Θωμά. Λείψανα αρχαίου πύργου στην πλαγιά Χαράκια. Εποπτεύει τις βόρειες ακτές του νησιού και το πέρασμα από την Αμοργό στην Κω.

Panagia tou Thoma. Remains of an ancient tower on the Charakia slopes. It monitored the north coast of the island and the sea lane between Amorgos and Kos.

Η Αστυπάλεια διατήρησε προνομιακή σχέση με τους Ρωμαίους, όπως τεκμηριώνει επιγραφή του 105 π.Χ. που κηρύσσει το νησί σε κυρίαρχη ισότητα και αμυντική αμοιβαιότητα με τη Ρώμη, συμμαχία γνωστή ως *foedus aequum*⁴³. Πίσω από τα προνόμια της *civitas foederata* που οι Ρωμαίοι εκχωρούν στο νησί βρίσκεται ο έλεγχος της λυμαίνουσας το Νοτιοανατολικό Αιγαίο πειρατείας, την ανάπτυξη της οποίας ευνοούσε το ευλίμενο νησί.

Η αρχαιότητα κλείνει στην Αστυπάλεια χωρίς κάποιο συνταρακτικό γεγονός και η αλλαγή της θρησκείας πιστοποιείται μέσα στον 5ο / 6ο αι. μ.Χ. με μεγάλο αριθμό (εννέα τουλάχιστον) παλαιοχριστιανικών βασιλικών, η διασπορά των οποίων δείχνει ότι το νησί κατοικείται σχεδόν παντού και ότι διαθέτει τη δυνατότητα να αναθέσει την ψηφοθέτησή τους σε εξειδικευμένα εργαστήρια, μάλλον της Κω⁴⁴ (εικ. 33). Σε τρίκλιτη ψηφοθετημένη βασιλική μετατρέπεται το συγκρότημα του πύργου, στο Βαθύ (εικ. 26).

Η αρχαία γραμματεία διασώζει ενδιαφέροντα στοιχεία για τη φύση και τα προϊόντα της Αστυπάλαιας. Στο νησί δεν υπήρχαν φίδια (όπως και σήμερα) και ο Αριστοτέλης (απόσπ. 366) αναφέρει ότι «ἐχθρὰν εἶναι τοῖς ὄφεσιν ἢ τῶν Ἀστυπαιέων γῆ»⁴⁵. Οι πέρδικες και οι λαγοί αφθονούσαν για το κυνήγι στο νησί, αλλά όταν κάποτε οι καλλιέργειες κινδύνευαν από τον μεγάλο πληθυσμό λαγών ο μαντικός χρησμός παράγγειλε «κύνας τρέφειν καὶ κυνηγετεῖν» (Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 9, 63), με αποτέλεσμα την εξολόθρευση 6.000 ζώων. Κατά τον Πλίνιο (*NH* VIII 140. XXX 45), η Αστυπάλεια έχει τα νοστιμότερα θαλάσσια όστρακα, ενώ ονομαστά ήταν επίσης τα σαλιγκάρια του νησιού, που χρησιμοποιούνταν ως φάρμακο.

Στην αρχαιότητα, η Αστυπάλεια επαινεότο για την αυτάρκειά της. Την αποκαλούσαν «τράπεζα θεῶν» («διὰ τὸ ἀνθηρὸν αὐτῆς», Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, A140.8) και για τα άφθονα αλιεύματά της «ἰχθυόεσσα» 46 (Οβίδιος, 2,82). Άλλα προσωνύμια του νη-

43. *IG* XII, 3, 173. Βλ. SHERK 1984, 57-58.

44. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 2014. Βλ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ στον παρόντα τόμο.

45. Ο καθηγητής Βιολογίας Π. Παφίλης (ΕΚΠΑ) με πληροφόρησε ότι ο λόγος για τον οποίον η Αστυπάλεια δεν διαθέτει πληθυσμούς φιδιών (όπως και η κοντινή Ανάφη) πρέπει να αναζητηθεί στην παλαιογεωγραφία και τη γεωλογική ιστορία της, που οδήγησαν στη μακρά ιστορία απομόνωσης του νησιού. Η Αστυπάλεια, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, βρέθηκε στη δυτική πλευρά της μέσης αύλακας του Αιγαίου (Mid Aegean Trench – γύρω στα 10-12 εκατομ-

27

28

σιού ήταν Πύλαια και Πύρρα λόγω των βαθυκόκκινων εδαφών της⁴⁶.

Αστυπαλαίεύς ήταν ο Φάλαρις, μετέπειτα τύρρανος του Ακράγαντα στη Σικελία (571/0-555/4 π.Χ.)⁴⁷, όπως και ο αθλητής Κλεομήδης, για τον οποίον ο Πausanias (5, 6) και ο Πλούταρχος (*Ρωμύλος*, 28) αναφέρουν ότι όταν χάθηκαν τα ίχνη του μυστηριω-

28. Καμινάκια.

Ο αρχαίος πύργος στην πλαγιά εποπτεύει τον κόλπο και την καλλιεργήσιμη γη της μικρής κοιλάδας.

Kaminakia. The ancient tower on the slope surveyed the gulf and the arable land in the small valley.

μήρια χρόνια πριν), οπότε δεν ενώθηκε με τις Μικρασιατικές ακτές και συνεπώς δεν μεταφέρθηκαν από εκεί φίδια. Επιπλέον, απομονώθηκε αρκετά νωρίς (μαζί με την ομάδα των νοτίων νησιών πριν από 3-4 εκατομμύρια χρόνια) από την ενιαία μάζα των Κυκλάδων και έτσι κόπηκε και αυτή η πιθανή οδός εποικισμού φιδιών.

46. Για την Αστυπάλεια στην αρχαιότητα, βλ. OBERHUMME 1896· MI-CHALAKI-KOLLIA 2010a, 161-162. Βλ. επίσης ΒΕΡΓΗΣ 1922, 11-15, 17.

47. ADORNATO 2012, 483.

29

31

29. Βαθύ. Ο αρχαίος πύργος στο Αζοίρι ελέγχει την είσοδο στη Μπούκα, τις ακτές του Έξω Νησιού και την πόλη Αστυπάλεια, τα Φωκιονήσια και το στενό της Αμοργού.

Vathy. The ancient tower at Azoiri controls the entrance to Bouka, the coasts of Exo Nisi and the city of Astypalaia, the Phokionisia and the Amorgos strait.

δώς και ζήτησε χρησμό, η Δελφική Πυθία απάντησε «ἔσχατος ἥρώων Κλεομήδης Ἀστυपालαίεύς, ὃν θυσίαις τιμᾶθ' ἅτε μηκέτι θνητῶν ὄντα». Ο πανδύναμος πυγμάχος της 71ης Ολυμπιάδας (496 π.Χ.) είχε σκοτώσει σε ξέφρενη κατάσταση («ἔκφρων ἐγένετο») τον Ἴκκο, ἥρωα της Επιδαύρου, οι ελλανοδίκες δεν τον ανακήρυξαν νικητή και ο αθλητής υποχρεώθηκε σε υπέρογκο πρόστιμο. Εκείνος έχασε τη λογική του και επιστρέφοντας στο νησί, σε μια στιγμή επίδειξης έριξε τον κίονα ενός σχολείου και σκότωσε 60 παιδιά. Καταδικασμένος, βρήκε άσυλο στον ναό της Αθηνάς. Όταν οι διώκτες του αποφάσιζαν να εισέλθουν στο

30

30. Λάντες, λείψανα αρχαίου πύργου στη θέση Ελληνικό. Συνδέεται με την εύφορη αρδευόμενη γη και άλλες αρχαίες εγκαταστάσεις, εποπτεύει το προς Ανατολές πέλαγος και έχει άριστη οπτική επαφή με την πόλη Αστυπάλεια.

Lantes, remains of an ancient tower at the locality Elliniko. Associated with the fertile irrigated land and other ancient installations, it surveyed the sea to the east and had excellent visual contact with the city of Astypalaia.

31. Παναγία των Πεύκων. Λείψανα αγροτικών εγκαταστάσεων σε εξαιρετικά εύφορη γη, που εποπτεύει τις βόρειες ακτές και τη Χώρα.

Panagia ton Pefkon. Remains of rural facilities in an exceptionally fertile area which surveys the north coast and Chora.

32

32. Χάλκινο νόμισμα Αστυπάλειας με τον κρανοφόρο Περσέα και τη Μέδουσα (3ος αι. π.Χ.). Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο. Κλίμακα 2:1.

Bronze coin of Astypalaia, with helmeted head of Perseus and Medusa (3rd c. BC). Athens, Numismatic Museum. Scale 2:1.

ιερό και να τον συλλάβουν, ο Κλεομήδης είχε εξαφανιστεί από το ξύλινο κιβώτιο στο οποίο είχε κρυφτεί. Τηρώντας τον χρησμό, οι Αστυपालαίωτες τον τιμούσαν με θυσίες ως τον τελευταίο των ηρώων και όχι ως θνητό πλέον⁴⁸.

Το σύντομο περίγραμμα για τη γεωγραφία, τη μυθολογία, την αρχαία γραμματεία και τα ανασκαφικά ευρήματα της Αστυπάλειας δεν εξαντλεί καμία από αυτές τις αρχαιογνωστικές πτυχές, φωτίζει όμως τη διαπίστωση ότι απαιτείται η συνδρομή και των τεσσάρων για να συνυφάνουν τον ιστό που θα αποδώσει τη φυσιογνωμία του νησιού στην αρχαιότητα.

48. Βλ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, ΤΑΣΟΥΛΑΣ 2001, 26.

33. Η βασιλική Καρέκλι στην περιοχή της Μαλτεζάνας. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του κεντρικού κλίτους έχει σημαντικές εικονογραφικές ομοιότητες με εκείνον της βασιλικής στο Βαθύ.

The Karekli basilica in the area of Maltezana. The mosaic decoration in the central aisle displays significant iconographic similarities to that in the Vathy basilica.

Βιβλιογραφία • Bibliography

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ • ABBREVIATIONS

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Aegaeum	Aegaeum : Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AJA	American Journal of Archaeology
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
BAR IS	British Archaeological Reports, International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	Annual of the British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IG	Inscriptiones Graecae
LGNP	Lexicon of Greek Personal Names
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΓΑΠΗΤΙΔΗΣ, Σ. 1986. «Πληθυσμιακές εξελίξεις στα Δωδεκάνησα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 1Α', 9-34.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Χ. 1985. «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Η νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα, τόμ. 2, 603-608.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Χ. 1998. «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», στο: *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα, 394-421.

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Δ., ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2015. «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος», στο: Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Α. ΤΟΥΡΤΑ (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα, 79-96.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ. 1985. «Το ελληνικό αρχιπέλαγος. Μια διάσπαρτη πόλη», στο: Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Χάρτες και χαρτογράφοι στο Αιγαίο*, Αθήνα, 235-248.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ. 1988. «Τα νησιά», στο: Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, 235-244.

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Π. 1997. «Παρατηρήσεις σχετικές με καλλιτεχνικά επαγγέλματα κατά την ύψιμη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή», στο: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο, 11-43.

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Π. 2014. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφραση στα Δωδεκάνησα, κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών», *Ευλιμένη* 2, 41-80.

ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Κ. 2017. *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική* (Βυζαντινά Μνημεία 17), Θεσσαλονίκη.

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β. 2000. «Από το “Άντρο των Λειβηθρίδων” στον Ελικώνα», στο: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996, Αθήνα, 404-431.

ΒΕΡΓΗΣ, Β. 1922. *Δωδεκάνησα. Αστυάλεια*, Αθήνα.

ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν. 2016α. *Τα καδέρνα της Αστυάλειας 1510-1525. Καλλιεργητές και γεωργική παραγωγή. Άνθρωποι και τοπωνύμια*, Αθήνα.

ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν. 2016β. *Η διαθήκη του κυβερνήτη της Ανάφης Μανώλη Τορνά 1510-1520*, Busta 32, carta no. 7, *testamento di Manoli Torna*, Venezia Fondazione Querini Stampalia, Αθήνα, <<http://sindesmosanafis.gr/diathiki-torna-ana-fi-1520/>> (5 Ιουνίου 2020).

ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν., ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. 2000. Οι νησίδες της Νισύρου, The Nisyros outliers project 2000, pdf. Εθνοαρχαιολογική και αρχαιοοικολογική έρευνα των ερημονήσων της Δωδεκανήσου 2000. Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Μυτιλήνη) (Πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου).

ΒΛΑΧΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Α., ΔΡΑΚΟΥ, Μ., ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. 2013. *Ασβεστοκάμινια & νταμάρια ... σύμβολα πολιτισμού στο Γαλάτσι και όχι μόνο*, Γαλάτσι.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (επιμ.) 2005. *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2012. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Β: *Η Νάξος και ο μυκηναϊκός κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου* (Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία αρ. 10), Αθήνα.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2014. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυάλειας», *ΠΑΕ* 166 (2011), 93-96.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2015α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυάλειας», *ΠΑΕ* 167 (2012), 115-123.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2015β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυάλειας», *ΠΑΕ* 168 (2013), 213-225.

- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2016α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 169 (2014), 233-254.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2016β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 170 (2015), 315-328.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2017. «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», Δωδώνη ΜΓ΄ - ΜΔ΄ (2014-2015), 371-411.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2018. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 171 (2016), 327-356.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2019. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 172 (2017), 274-300.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2020α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 173 (2018), 281-317.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2020β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 174 (2019), 255-285.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2021α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 175 (2020), 159-203.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2021β. «Βαθύ Αστυπάλαιας: Έρευνα και μελέτη σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο της νησιωτικής Αρχαιολογίας», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ', 83-131.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2022. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», ΠΑΕ 176 (2021), 161-192.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Α. 2014. «Νεώτερα αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», ΗΟΡΟΣ 22-25 (2010-2013), 375-386.
- ΒΟΓΙΑΤΣΙΔΗΣ, Ι. Κ. 1918. *Αμоргός. Ιστορικά έρευναι περί της νήσου*, Αθήνα 1918.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1989α. «Παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΓ΄, 109-118.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1989β. «Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Βασιλείου στο Λειβάδι Αστυπάλαιας», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΓ΄, 119-134.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1996. «Χριστιανικοί λουτρώνες και αγιάσματα στα Δωδεκάνησα», Θεολογία 67, 771-866.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 2005. «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας Δωδεκανήσου», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ΄, 85-128.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 2014. «Τοικογραφημένοι ναοί της Δωδεκανήσου, Β΄ μέρος», Δωδεκάνησος ΙΒ΄, 19-214.
- ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Μ. 2002. *Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 1997. *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Μονογραφίες 4), Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2004α. «Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14ο αιώνα», στο: *Θησαυροί της αραβο-βυζαντινής ναυσιπλοΐας*, Αθήνα, 53-63.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2004β. *Catastici feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Πηγές 6), 2 τ., Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2013. «Ένας Καταλανός από την Αστυπάλαια: η κινητικότητα στο Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη τον 14ο αιώνα», στο: Γ. Κ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ, Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα, 195-212.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2015. *Θαλάσσιοι δρόμοι του βενετικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο (13ος-14ος αιώνας)* <<https://kripis2.anavathmis.eu/1-4/>>. <https://kripis2.anavathmis.eu/%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%83-%ce%b4%ce%b5%ce%b4%ce%b4%ce%b5%ce%bd%cf%89%ce%bd/db_1-4/>.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2021. *Προσωπογραφία του Ελληνο-βενετικού κόσμου: Τα πρόσωπα του 13ου αιώνα* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών), Αθήνα <www.greek-venetian.anavathmis.eu/>.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Α., ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2006. «Η αρχαιολογική συλλογή της Κάσου», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΑ΄, 331-354.
- ΓΚΙΟΛΕΣ, Ν., ΠΑΛΗΣ, Γ. 2014. *Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την Άλωση*, Αθήνα.
- ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Α., ΜΟΝΙΑΡΟΣ, Α. 2009. *Η περιφερειακή διοίκηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): Η περίπτωση της Quae-stura Iustiniana Exercitus*, Θεσσαλονίκη.
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Γ. 2000. *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία, Α΄: Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
- ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., ΝΕΛΛΑ-ΠΟΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σ., ΠΑΝΕΤΣΟΣ, Γ., ΠΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, Χ. 1994. *Αστυπάλαια. Πολεοδομία και αρχιτεκτονική της Χώρας*, Αθήνα.
- ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γ. 1993. «Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, Αθήνα, 185-212.
- ΔΡΑΚΙΔΗΣ, Γ. 1913. *Λεύκωμα των Δωδεκανήσων*, Αθήναι.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ, Α. 1999. «Λέρος: Δρυώνας-Φαρμακονήσι», ΑΔ 49, Β2, 798.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α. 1999. «Παλαιά και νέα ευρήματα προ του συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου», στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 1993, τόμ. Α: ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 21-28.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α. 2005. «Μιλησιακά νησιά», στο: ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 330-335.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α., ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μ. 2006. *Λέρος από την προϊστορία έως τον Μεσαίωνα. Οδηγός του Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα.
- ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Φ. 1998. «Σεισμοί στην Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)», στο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα, 197-214.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση α. «Σπηλιά του Νέγρου»: Ένα ιερό σπήλαιο των Νυμφών στην Αστυπάλαια», στο: *Ιερά και λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (11ος αι. π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.)*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λήμνος, 11-14 Σεπτεμβρίου 2019.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση β. «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο του "Νέγρου 2" στις Βάτσες Αστυπάλαιας», ΑΔ 71 (2016), Β2.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση γ. «Αρχαιολογικές έρευνες σε σπήλαια της Αστυπάλαιας», στο: *Ίδια ή μνήμη δυνάμενη παρόν. Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 25-28.11.2019.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση δ. «Αυτοψίες σε σπήλαια της Αστυπάλαιας κατά το έτος 2014», ΑΔ 71 (2016), Β2.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι., ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Κ. 2014. «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο του "Νέγρου 2" Αστυπάλαιας», ΑΔ 69, Χρονικά Β2, 2358-2360.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι., ΖΑΒΒΟΥ, Ε. υπό έκδοση. «Ενεπίγραφα αναθήματα από το σπήλαιο του Νέγρου στις Βάτσες Αστυπάλαιας», *Γραμματείων* 12 (2023).
- ΖΑΧΑΡΙΟΥ-ΜΑΜΑΛΙΓΚΑ, Ε. 1986. *Οι Ψαράδες της Σύμης: οικονομική - κοινωνική - πολιτιστική όψη*, Ρόδος.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. 2002. «Εντοπισμός, καταγραφή και αξιολόγηση ιστορικού συνόλου παραγωγής ασβέστου στην περιοχή Ασβεστοχωρίου του Ν. Θεσσαλονίκης. Στοιχεία από τον διεθνή χώρο», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16, 347-360.
- ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2011α. «Καστελλόριζο», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 26-37.
- ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2011β. «Χάλκη-Αλιμνιά. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 191-103.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η. 1973. ΑΑΑ 6, 124.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η. 1971. «Αστυπάλαια», ΑΔ 26, Β2, 549-552.
- ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Π. Γ. (επιμ.) 1922. *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων 1649-1753*, Ερμούπολη.

- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. 2004. *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τόμ. Ι, Αθήνα.
- ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2005. *Ανεξερεύνητη Αστυπάλαια*, Αθήνα.
- ΚΑΛΛΙΓΑ, Χ. Α. 2010. *Μονεμβασία. Μία βυζαντινή πόλις κράτος*, Αθήνα.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ, Π., ΜΑΡΓΙΕ, Α. 2012. «Μια άγνωστη διαχρονική αρχιτεκτονική. Οι “μάντρες” της Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΕ΄*, 766-781.
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2001. *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου. Συμβολή στη μελέτη της διάδοσης του τύπου του απλού τετραστύλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου (αδην. μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας)*.
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2009α. *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακλίνου / τετράστυλου (αδην. διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας)*.
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2009β. «Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 30/4, 55-66.
- ΚΑΣΑΠΙΔΗΣ, Δ. Ν. 2017. «Ο βίος μιας παρ’ ολίγον αγίας. Η ζωή και το έργο της δομνικανίδας μοναχής Ρόζας d’Antre[i]chaux (1679-1768)», στο: Κ. Α. ΔΑΝΟΥΣΗΣ, Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Ministerium Historiae. Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκολο*, Τήνος, 213-245.
- ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΑΣ, Π. 1949. *Η βιοτεχνία της ασβέστου. Παρασκευή της ασβέστου διά χρησιμοποίησως δασικής καυσίμου ύλης. Τεχνική και οικονομική ενίσχυσις των ασβεστοποιών*, Αθήνα.
- ΚΑΣΣΩΤΗΣ, Μ. 2005. «Η Αστυπάλαια στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πολεμικές επιχειρήσεις», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ΄*, 262-274.
- Κάστρων Περίηλους / *Castrorum Circumnavigatio* 2000. *Κάστρων Περίηλους – Castrorum Circumnavigatio*, Αθήνα / Athens.
- Κατάλογος έκθεσης: *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002.
- ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Α. Φ. 1977. «Η Ρίμα του καπετάν Μανέττα», *Κιμωλιακά* 7, 97-143.
- ΚΗΠΟΥΡΟΣ, Γ. Δ. 2016. *Δεσμοί αίματος και εξ αγχιστείας συγγένειες στο Αιγαίο, 14ος-20ός αιώνας. Τα γενεαλογικά δέντρα από το Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης (Αρχείο Θηραϊκών Μελετών - Συλλογή Δημήτρη Τσίτουρα, αρ. 1)*, Αθήνα.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1975. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 26, Β2, 555.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1988. «Κοσμικό κτήριο», *ΑΔ* 35, Β2, 566.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1992. «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου», στο: *Versus Civitatem. Ιστορία και Προβλήματα Συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* (1986), Αθήνα, 81-108.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1994α. *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1994β. «Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ινποτοκρατίας (1522)», στο: *Κάλυμνος: Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα, 25-50.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 2001. «Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», στο: Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α.Α. ΛΑΙΜΟΥ, Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα, 291-320.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 2004. «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», στο: *Θωράκιο. Τιμητικός τόμος στη μνήμη Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα, 137-148.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Γ. 1963. «Αστυπάλαια», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, Αθήνα, 429-431.
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Μ. 1999. «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 29, 45-89.
- ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 1986. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα - Πιάννινα.
- ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 2005. «Όσιος Άνθιμος ο Αόμματος, ιδρυτής της Πορταϊτίσας Αστυπάλαιας. Σκέψεις με αφορμή μια απεικόνισή του», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ΄*, 158-170.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2009. «Η Βυζαντινή-Μεταβυζαντινή Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά*, 17-31.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2014α. «Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος», *Ευλιμένη* 2, 189-216.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2014β. «Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος», *Καλυμνιακά Χρονικά Κ΄*, 114-140.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2017. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο: συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας της περιόδου 2007-2008», στο: *ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ* 2017, Γ, 111-134.
- ΚΟΥΤΣΟΚΛΕΝΗΣ, Γ. 2002. *Φθίνοντα επαγγέλματα. Ασχολίες γυναικών που ξεχάστηκαν. Παραδοσιακές καλλιέργειες*, Άμφισσα.
- ΚΟΦΙΝΙΩΤΗΣ, Ε. Κ. 1886. *Ομηρικόν Λεξικόν*, Αθήναι.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1991. *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, Αθήνα.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1994. «Νέες ειδήσεις για την ελληνική πειρατεία στα τέλη του ΙΖ΄ αιώνα», *Θησαυρίσματα* 24, 286-293.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1998α. *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ΄ αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση [βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων]*, Αθήνα.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1998β. *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα.
- ΚΡΙΑΡΑΣ, ΕΜΜ. 1975. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100-1669*, τόμ. Δ΄, Θεσσαλονίκη.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ. 1995. *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο.
- ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ, Ν. (επιμ.) 2000. *Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ε. 1968. *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΡ. 1965. «Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 20, Β, 602.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Δ. Ι. 1969. *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα. Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Π. Η. 1955. «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», στο: ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Π. ΖΕΠΟΣ (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 227-248.
- ΛΕΙΜΟΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ε. 1980. *Η Αστυπάλαια και η λαϊκή της αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη*.
- ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ, Σ. Ν. 1974. «Έρευνα επί της γεωμορφολογίας και γεωλογίας της Νήσου Αστυπάλαιας (Δωδεκάνησος)», *Annales Géologiques des Pays Helleniques* 25, 33-104.
- ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Κ. 2004. «Παραγωγική μονάδα ασβεστίου της παλαιοχριστιανικής περιόδου στο λιμάνι του Κάστρου του Πλαταμώνα», *Αρχαιολογικά Τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή. 5ος-15ος αιώνας. 22ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002, Αθήνα, 89-181.
- ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Ι. 1913. «Η Νήσος Αστυπάλαια», στο: Γ. Δ. ΔΡΑΚΙΔΗΣ (επιμ.), *Λεύκωμα των Δωδεκανήσων*, Αθήνα, 49-51.
- ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Μ. Ι. 1986. «Πληροφορίες για την οικονομία και κοινωνία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 19ου αιώνα από τα Ημερολόγια της Νομαρχίας Αρχιεπαρχών», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΑ΄*, 91-117.
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ. 2016. «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άνω Κόρθι της Άνδρου», στο: Γ. ΠΑΛΛΗΣ (επιμ.), *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Αθήνα 20 Μαρτίου 2015 (Ανδριακά Χρονικά 43), Άνδρος, 79-93.

- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., ΚΑΜΠΟΛΗ, Α. & ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ 1995. *Αρχαιολογική αποτύπωση και τεκμηρίωση Κάστρου Αστυπάλαιας*, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Αθήνα.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ. Ι. 1951. «Η ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Ευμενία Βεργίτση στις ευρωπαϊκές χαλκογραφίες και στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια», *Κρητικά Χρονικά* 5, 349-384.
- ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ, Κ. 2021. «Επισκόπηση της ερήμωσης και αναβίωσης οικισμών στην Κάλυμνο από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΘ', 13-34.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 1988. «Λέρος. Παρθένι, θέση Κονταρίδα. Ίκνη εγκατάστασης της Τελικής Νεολιθικής», *ΑΔ* 35, Β2, 557.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 1997. «Ασώματος Ρόδου: Τα μεγαρόσκημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το Βορειοανατολικό Αιγαίο», στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, ΛΑ ROSA 1997, 395-413.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2004. «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κω», στο: *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζα*, τόμ. Α', Αθήνα, 17-30.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2009. «Η Προϊστορική Νίσυρος και το Γυαλί (4η -2η χιλιετία π.Χ.)», *Νισυριακά* 18, 231-236.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2011. «Νίσυρος-Γυαλί. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 324-331, 339-347.
- ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΣ, Μ. Ι. 1893. «Πειρατικά επιδρομαί κατά της νήσου Νάξου», *Εικονογραφημένη Εστία* 16, 107-110.
- ΜΕΡΙΑΝΟΥ, Α. 2005. «Αστυπάλαια - Αστροπαλιά - Σταμπαλιά -Μαλτεζάνα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 189-203.
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α. 1899. «Νησιογραφικά κατά την γεωγραφίαν του Άραβος Εδριζι», *Επετηρίς Πarnaσσού* 3, 81-91.
- ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ, Ε. 2017α. «Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι.)», *Δωδεκάνησος* ΙΖ', 17-494.
- ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ, Ε. 2017β. «Οι μαρμάρινοι άμβωνες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κω. Τυπολογική και μορφολογική ανάλυση», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Γ, 295-305.
- ΜΙΛΛΕΡ, Ο. 1909-1910. *Ιστορία της φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)* (μτφρ. Σπ. Λάμπρος), 2 τ., Αθήνα.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Β. 2007. «Νέα Φιλαδέλφεια», στο: Δ. Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων. Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 93-104.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Β. 2008. «Νέα Φιλαδέλφεια. Οικιστικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης», στο: Γ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Αρχαιολογικές τροχιοδρομήσεις από τη Θεσσαλονίκη στην ενδοχώρα*, Αθήνα, 24-69.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, Μ. 1927. «Εθίμα Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακή Αυγή*, Αθήναι, 1 Απριλίου 1927, αρ. 55.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μ. 1993. «Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι της Λέρου», στο: *Ιωνίας Άκρον - Λέρος. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομόπουλου*, Αθήνα, 5-35.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2001-2004. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 56-59, Β6, 320-326.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2005α. «Συμβολή στη μελέτη των αρχαίων λατρειών της Αστυπάλαιας από τις επιγραφικές μαρτυρίες», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 711-734.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2005β. «Αστυπάλαια», στο: ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 352-353.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2007. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 62, Β3, 1374-1375.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2014. «Οι βρεφικοί εγχυτρισμοί από την Αστυπάλαια και η σχέση τους με την αρχαία κοινωνία. Προσπάθεια ερμηνείας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΣΤ', 107-127.
- ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ, Α. 1996. «Εργαλεία», στο: Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 103-106.
- Μουσείο Μπενάκη 1999. *Ελληνικά κοσμήματα από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.
- ΜΠΑΪΡΑΜΗ, Κ. 2011. «Χάλκη-Αλιμνιά. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 185.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Γ. 1939. «Ανασκαφή εν Καβάλα και τοις πέριξ», *ΠΑΕ* 1938, 75-102.
- ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Ν. 1997. *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα.
- ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Ν. 2014. «Τα Παλαιόκαστρα του Cristoforo Buondelmonti. Μια ερευνητική υπόθεση για την περίοδο της ερήμωσης των νησιών του Αιγαίου (15ος-16ος αιώνας)», στο: *Νησιά και Νησιώτες στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Νησιωτικοί κόσμοι στη μακρά γεωπολιτισμική διάρκεια*, Σεμινάριο Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ. 1992α. «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία στους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου», στο: *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα, 201-240.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ. 1992β. «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», στο: *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα, 121-130, 161-168.
- ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ, Α. Ι. 1992. «Τα ασβεστοκάμινα, ο ασβέστης και οι ασβεστάδες των Μελάνων», *Ναξιακά* 34, 2-12.
- ΝΕΛΛΑ, Ε. 2013. *Άσβεστος, γύψος και τα κονιάματά τους* (διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών).
- ΝΙΚΑ, Α. 2015. «Συμβατικές απεικονίσεις "περί τάξεως του χρόνου" σε ψηφιδωτό δάπεδο από την πρωτοχριστιανική Αστυπάλαια. Η σημειωτική των συμβόλων», στο: *35ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, 23-26/5/2015, Περιλήψεις, Αθήνα, 88-89.
- ΝΤΕΛΛΑΣ, Γ. 2012. «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου (1750-1924)», *Δωδεκάνησος* 7, 19-476.
- ΝΤΟΒΑ, Α. 1997. «Μύρινα Λήμνου: οι αρχαιότερες φάσεις του προϊστορικού οικισμού», στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, ΛΑ ROSA 1997, 282-297.
- ΝΤΟΒΑ, Α. 2003. «Οι φάσεις εξέλιξης του προϊστορικού οικισμού στη Μύρινα Λήμνου», στο: Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρήστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, 1980-2000, Αθήνα, 101-125.
- ΝΤΟΚΟΣ, Κ. 1963. «Μία υπόθεση πειρατείας κατά τον 17ο αιώνα (1678-1680)», *Θησαυρίσματα* 2, 36-62.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1966. «Κορφή τ' Αρωνιού: Μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω», *ΑΔ* 20, Μελέται, 41-64.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1973. «Φτέλλος: Υστερομινωική ΙΑ ποιμενική (:) εγκατάσταση παρά τα Φηρά Θήρας», *ΑΕ*, 161-166.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1973-74. «Αρχαιότερες και μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 29, Β3, 946-981.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1975. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 30, Β2, 372.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 2005. «Η Αστυπάλαια στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου: Θεωρίες και αρχαιολογική μαρτυρία», στο: *Πεπραγμένα ΙΑ' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 17-33.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 2006. «Σταθμός οιοπόλος στη Θήρα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού», *ΑΔ* 4, 82-91.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χ., ΛΑ ROSA, V. (επιμ.) 1997. *Poliochni e l'antica età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale / Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο*, Αθήνα.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ. 1979. «Η ανόρθωση 802-945», *ΙΕΕ*, τόμ. 8, Αθήνα, 46-97.
- ΞΑΝΘΟΣ, Λ. Φ. 2009. *Αστυπάλαια. Ιστορία και ιστορίες*, Αθήνα.
- ΟΛΥΜΠΙΟΥ, Ε. 2001. «Τεχνικά επαγγέλματα και εργαστήρια στα νησιά του Αιγαίου», *Σύγχρονα Θέματα* 78/79, 125-133.

- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1929. «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΑΔ 12, 1-72.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1959-60. Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής τους κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία. 2: Τα μέταλλα, το ελεφαντοστόν, τα κονιάματα και οι λίθοι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 37), Αθήναι.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1966. «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω», ΑΕ, 1-102.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. 1994². Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης, Αθήναι.
- ΠΑΖΑΡΑΣ, Θ. 1988. Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ε. 2009. «Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Λ΄, 37-46.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. 1994-1995. «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», Δίπτυχα 6 (= Μνήμη Bruno Lavagnini), 89-107.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2003. «Κτίσματα από ξερολιθιά στην Κω», Κωακά 8, 420-440.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2008. «Κτίσματα στην ύπαιθρο της Χάλκης», στο: 14ο Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Χάλκη 6-8 Ιουλίου 2005, Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΓ΄, 316-355.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2018. «Μορφολογία και τυπολογία βοηθητικών κτισμάτων από ξερολιθιά στη νησιωτική Ελλάδα», στο: Μ. ΜΠΕΡΙΑΤΟΥ, Ι. Κ. ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ (επιμ.), 15ο Διεθνές Συνέδριο Ξηρολιθικών Κατασκευών, Κεφαλονιά 9-11 Σεπτεμβρίου 2016 (Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά / Dry Stone Constructions and Built Heritage, Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών), Αθήνα, 54-65.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2021. «Ξερολιθικά κτίσματα στο νησί της Καλύμνου. Η αξία και η απαξίωσή τους», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ΄, 280-334.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι., ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ, Π., ΜΑΡΤΙΝΟΣ, Ν. 2008. «Αγροτικό τοπίο και κοινωνική αναπαραγωγή: Οι περιπτώσεις Καρπάθου και Κύθνου», στο: Γ. ΣΙΑΡΔΟΣ, Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), Πρακτικά 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας. Ανταγωνιστικότητα, Περιβάλλον, Ποιότητα Ζωής και Αγροτική Ανάπτυξη, 27-29 Νοεμβρίου 2008, Θεσσαλονίκη, 301-321.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ. 2003. Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ., ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ-ΚΡΕΜΕΖΗ, Α., ΦΙΝΕ, Μ. 2001. Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο. Η γενική διάρθρωσή του και η τυπολογία της μέσα από αντιπροσωπευτικά σχέδια, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΖΑΧΟΣ, Β., ΠΑΠΑΖΑΧΟΥ, Κ. 1999. Οι σεισμοί της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ι. 2000. Η ελληνική ενδυμασία από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα, Αθήνα.
- ΠΑΠΠΑ, Μ. 2012. «Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία», στο: Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ (επιμ.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Θεσσαλονίκη (Εκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18), Αθήνα, 25-33.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Σ., ΑΤΖΑΚΑ, Π. 1974. Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τόμ. 1: Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη.
- ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. Χ. 1997. Οι επιγραφές του Ωρωπού (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 170), Αθήναι.
- ΡΟΜΒΟΣ, Τ. 2012. Γεώργιος Νέγρος. Ο Τίγρης του Αιγαίου, Αθήνα.
- ΣΑΒΒΑΡΗ, Ε., ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, Β. 1984. Αστυπάλεια (Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική 3), Αθήνα.
- ΣΑΪΤΑΣ, Γ. 1988. «Μάνη», στο: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πελοπόννησος Β΄ - Στερεά Ελλάδα, τόμ. 5, Αθήνα, 43-204.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1987. Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήνα.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1988. Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου, Αθήνα.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1993. Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο, Αθήνα.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1996. «Δωδεκάνησα», στο: Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα, 131-132.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2003. Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 35), Αθήνα.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2010. Μεσολιθική Ελλάδα, Αθήνα.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2014. Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου, Αθήνα.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. 1992. «Μια αναδρομή στην ιστορία του αιγαιακού χώρου», στο: Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού, Αθήνα, 33-72.
- ΣΗΦΟΥΝΑΚΗΣ, Ν. 1993. Μια άγνωστη αρχιτεκτονική: Οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, Αθήνα.
- ΣΙΓΑΛΑ, Μ.-Ζ. 2011. Η Χάλκη από την Παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της Περιόδου της Ιπποκρατίας (5ος αι. - 1523 μ.Χ.): Μνημεία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία, κοινωνία (αδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ, Μ. 1994. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του Δωδεκανησιακού Αρχιπελάγους, Αθήνα.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, ΣΤ. Γ. 1959. «Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία», Κρητικά Χρονικά 13, 243-288.
- ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΣ, Μ., ΒΑΜΒΑ-ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΥ, Φ. 2012. Γεωγραφικό λεξικό της Ελλάδας, 3 τόμοι, Αθήνα.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. (επιμ.) 2001. Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999, Αθήνα.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν., ΤΑΣΟΥΛΑΣ, Γ. 2001. Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας, Μυτιλήνη.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν., ΤΑΣΟΥΛΑΣ, Γ., ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. (επιμ.) 2011. Άγωνα Γραμμή. Ένα αρχαιολογικό ταξίδι στο Καστελλόριζο, στη Σύμη, στη Χάλκη, στην Τήλο και τη Νίσυρο, Αθήνα.
- ΣΤΑΥΛΑΣ, Κ. 2005. «Η λειτουργία του Ε.Φ.Τ.Α. (Εκκλησιαστικού Φιλανθρωπικού Ταμείου Αστυπάλαιας) – Η κοινωνική του προσφορά», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ΄, 204-212.
- ΣΤΡΑΤΟΣ, Α. 1972. Το Βυζάντιον στον 7΄ αιώνα, τόμ. Δ΄, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 1999. Ακρωτήρι Θήρας: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 191), Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 2000. «Η Σίφνος κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού», στο: Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998, τόμ. Α΄: Αρχαίοι Χρόνοι, Αθήνα, 81-102.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 2005. Ο «Θησαυρός της Κέρου». Μύθος ή πραγματικότητα; Αναζητώντας τα χαμένα κομμάτια ενός αινιγματικού συνόλου, Αθήνα.
- ΤΑΡΣΟΥΛΗ, Α. 1996. Αστυπάλεια, χ.τ.: [1996] (ανατύπωση από: Αθ. Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τόμ. Β΄, Αθήναι 1948).
- ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, ΧΡ. 2017. «Ο Νεολιθικός οικισμός του Στρόφιλα στην Άνδρο», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Β, 263-272.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ. 2009. «Μεταλλικά περίαπτα σε σχήμα κεφαλής Αφροδίτης, από την αρχαία Λητή», στο: ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, Β. ΠΕΝΝΑ, Η. ΤΣΟΥΡΤΗ, Μ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, ΕΥ. ΡΑΛΛΗ (επιμ.), Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, τόμ. Β: Επιγραφική - Αρχαιολογία - Varia, Αθήνα, 561-571.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ., ΦΙΛΗΣ, Κ. 2002. «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΔ 57, Μελέτες, 157-212.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ., ΦΙΛΗΣ, Κ. 2011. «Ταφικά σύνολα κεραμικής από την αρχαία Λητή», στο: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά, Αθήνα, 445-456.
- ΤΟΛΙΑΣ, Γ. 1999. Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες - πορτολάνοι, 15ος-17ος αιώνας.

- Συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεοτέρων χρόνων, Αθήνα.
- ΤΟΛΙΑΣ, Γ. 2008. *Ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου 1420-1800. Χάρτες της Συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 104), Αθήνα.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. 2006. «Ιστορικά και Αρχαιολογικά Αγαθονησίου», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 39, 175-192.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. 2010. Αγαθονήσι. *Η ανασκαφική έρευνα στο Καστράκι* (2006-2010), Αθήνα.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. (επιμ.) 2017. *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου*, τόμ. Α-Γ, Μυτιλήνη.
- ΤΣΑΓΡΑΚΗΣ, Α. 2013. *Γεωργία και κτηνοτροφία στο προϊστορικό Αιγαίο*, Αθήνα.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (επιμ.) 2003. *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι. Οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς*, Αθήνα.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (επιμ.) 2006. *Antonio Millo Isolario*, Αθήνα.
- ΤΣΙΟΥΜΗ, Χ., ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Δ. 1979. «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α΄. Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19, 11-39.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χ. 1899. «Κυκλαδικά II», *ΑΕ*, 73-134.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ. 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), Αθήνα.
- Υπουργείο Πολιτισμού 1997. *Το ελληνικό κόσμημα. 6.000 χρόνια παράδοση. Θεσσαλονίκη, Villa Bianca, 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουαρίου 1998*, Αθήνα.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2011. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 66, Β2, 1037-1042.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2013. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 68, Β2, 843-844.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2014. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 69, Β2, 2336-2341, 2345-2348.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2021. «Αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Αστυπάλεια», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΘ΄, 35-82.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΑΜΙΛΗΤΟΥ, Μ. υπό έκδοση. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2012. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 67, Β2, 794-799.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2013. «Δημοτική οδός Χώρας - Λιβαδίου, θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Αγγελί Αικατερίνης, πρώην Πόλου Ιωάννη)», *ΑΔ* 68, Β2, 844-847.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2014. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 69, Β2, 2314-2322.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΔΑΣΑΚΛΗ, Ν. 2017. «Πρόταση διαχείρισης ενός ιδιαίτερου συ-νόλου αμφορέων: Εμπορικοί αμφορείς από το βρεφικό νεκροταφείο της Αστυπάλειας», στο: *Πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας: Προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η περίπτωση των εμπορικών αμφορέων, Ρόδος 30 Σεπτεμβρίου 2017*, Ρόδος, 87-105.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΔΡΥΜΟΥΣΗΣ, Χ. 2016 υπό δημοσίευση. «Θέση Κάτσαλος (Εργα Δήμου)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1995. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 50, Β2, 808-809.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1996. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 51, Β2, 699.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1997. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 52, Β3, 1117-1119.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1998. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 53, Β3, 962.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1999. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 54, Β2, 955-958.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 2000. «Αστυπάλεια», *ΑΔ* 55, Β2, 1161.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 2001. «Καύσεις στην Αστυπάλεια», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2001, 321-329.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. 1980. «Νισυριακά 1», *ΑΔ* 35, Α, 60-86.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Μ. 1993. «Ανασκαφικές έρευνες στη Νίσυρο», *Νισυριακά* 12, 139-146.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. 2011. «Πυργούσα», στο ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 332-335.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 1978. *Το Κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 1991. «Το κάστρο της Σίφνου: Αμυντική οργάνωση και αρχιτεκτονικός χαρακτήρας», στο: *Αρμός. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη, 1943-1994.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 2000. *Μικροί οχυρωμένοι οικισμοί του Αιγαίου. Στα ίχνη της ιστορικής τους ταυτότητας*, Αθήνα.
- ΦΩΝΣΟΣ, Α., ΦΩΣΚΟΛΟΣ, Μ. (επιμ.) 2009. «P. Placide de Reims, ofmcap. Οι περιπέτειες ενός Καπουκίνου στο Αιγαίο του 17ου αιώνα (Β΄ μέρος). Lettres d'un voyage au Levant au XVIIe siècle», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 6, 301-399.
- ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Α., ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 1997. «Πέντε όψεις της Τήνου. Με τα μάτια των ναυτικών του 17ου αιώνα», στο: Κ. ΔΑΝΟΥΣΗΣ (επιμ.), *Τήνος & θάλασσα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 5 & 6 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα, 29-46.
- ΧΑΒΙΑΡΑΣ, Ν. 1915. «Σποράδων Επιγραφαί», *ΑΕ*, 132-133.
- ΧΟΥΠΗΣ, Δ. 1993. *Καμινιαραίοι και υλοτόμοι. Ιστορικά και λαογραφικά των δύο παραδοσιακών επαγγελμάτων*, Αθήνα.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Β. 2017. «Νεκροταφείο της Πρωτοχαλκής II περιόδου στη Μεσαριά της νήσου Κω», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, 135-150.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ. 1966. «Επί της γεωλογίας της νήσου Αστυπάλειας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών ΑΠΘ* 10, 171-180.

- ADAM, J.-P. 2001. *Roman building. Materials and Techniques*, London.
- ADORNATO, G. 2012. "Phalaris: Literary myth or historical reality? Reassessing Archaic Akragas", *AJA* 116, 483-506.
- AHRWEILER, H. 1966. *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris.
- ALTROCCHI, R. 1921. "The calumny of Apelles in the Literature of the Quattrocento", *Publications of the Modern Language Association of America* 36/3, 454-491.
- ANGOLD, M. 2012. "Michael VIII Palaiologos and the Aegean", στο: G. SAINT-GUILLAIN, D. STATHAKOPOULOS (ΕΠΙΜ.), *Liquid & Multiple: Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean*, Paris, 27-44.
- ARMAO, E. 1951. *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli. Note di topologia, toponomastica et storia medievale. Dinasti e famiglie italiane in Levante*, Firenze.
- ARVEILLER-DULONG, V., NENNA, M.-D. 2011. *Les verres antiques du Musée du Louvre*, vol. III : *Parures, instruments et éléments d'incrustation*, Paris.
- ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, P. 1991. "The mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian period", στο: XXXVIII *Corso di Culture sull' arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 33-65.
- ATAKUMAN, Ç. 2017. "Figurines of the Anatolian Early Bronze Age: The assemblage from Koçumbeli-Ankara", *Anatolian Studies* 67, 85-108.
- ATHANASSIOU, A. 2022. "The fossil record of continental elephants and mammoths (Mammalia: Proboscidea: Elephantidae) in Greece", στο: VLA-CHOS 2022, 345-391.
- ATHANASSIOU, A., HERRIDGE, V., REESE, D. S., ILIOPOULOS, G., ROUSSIAKIS, S., MITSOPOULOU, V., TSIOLAKIS, E., THEODOROU, G. 2015. "Cranial evidence for the presence of a second endemic elephant species on Cyprus", *Quaternary International* 379, 47-57.
- ATHANASSIOU, A., VAN DER GEER, A. A. E., LYRAS, G. 2019. "Pleistocene insular Proboscidea of the Eastern Mediterranean: A review and update", *Quaternary Science Reviews* 218, 306-321.
- BAKER, J. 2020. *Coinage and Money in Medieval Greece 1200-1430* (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, vol. 124/1), 2 vols, Leiden, Boston.
- BALARD M. 1997, "La lotta contro Genova", στο: G. ARNALDI, D. CRACCO, A. TENENTI (ΕΠΙΜ.), *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, v. 3 (La formazione dello stato patrizio), Rome, 128-158.
- BALARD, M. 2012. "Buondelmonti and the Holy War", στο: R. GERTWAGEN, E. JEFFREYS (ΕΠΙΜ.), *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean. Studies in Honour of John Pryor*, Farnham, Burlington, 387-395.
- BALDINI, I., MARSILI, G., PELLACCHIA, D. 2017. "Archaeological research on Early Byzantine Kos. The Episcopal complex in the western baths district", στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Γ', Μυτιλήνη, 251-270.
- BARSANTI, C. 2001. "Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti", *Rivista dell'Istituto Nazionale d'archeologia e storia dell'arte* 56, III Serie, XXIV, 83-254.
- BARTUSIS, M. C. 2012. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge.
- BATE, D. M. A. 1903. "Preliminary note on the discovery of a pigmy elephant in the Pleistocene of Cyprus", *Proceedings of the Royal Society of London* 71, 498-500.
- BAUDEN, F. (ΕΠΙΜ.) 2000. *Le voyage à Smyrne. Un manuscrit d'Antoine Galland (1678) contenant Smyrne ancienne & moderne & extraits du Voyage fait en Levant*, Paris.
- BAUDIN, L. S. 1840². *Manuel du pilote de la mer Méditerranée, deuxième partie, ou description des côtes de la mer Méditerranée, depuis le cap Bon et la Sicile jusqu'au golfe d'Alexandrette, y compris la mer Adriatique et l'Archipel*, Toulon.
- BAYKAL-SEEHER, A., OBLADEN-KAUDER, J. 1996. *Demircihüyük 4. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978: Die Kleinfunde*, Mainz.
- BELOYANNI, M. P. 2000. "Baskets in the fresco of the 'Saffron Gatherers' at Akrotiri, Thera: Relevance to the present", στο: S. SHERRATT (ΕΠΙΜ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium*, Athens, 568-579.
- BEAN, G. E., COOK, J. M. 1956. "The Carian coast III", *BSA* 52, 58-146.
- BELMONT, J. S., RENFREW, C. 1964. "Two prehistoric sites on Mykonos", *AJA* 68, 395-400.
- BENT, M. 1888. "Discoveries in Asia Minor", *Journal of Hellenic Studies* 9, 82-87.
- BENZI, M. 1984. "Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialysos (Mt. Philerimos)", στο: R. HÄGG, N. MARINATOS (ΕΠΙΜ.), *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens 1982, 31 May - 5 June, 1982, Stockholm, Skriftutgivna av Svenska institutet i Athen, Göteborg*, 93-104.
- BENZI, M. 1993. "The Late Bronze Age pottery from Vathy cave, Kalymnos", στο: C. and P. ZERNER, J. WINDER (ΕΠΙΜ.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam, 275-288.
- BENZI, M. 1997. "The late Early Bronze Age finds from Vathy Cave (Kalymnos) and their links with the Northeast Aegean", στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, LA ROSA 1997, 383-394.
- BENZI, M. 2008. "A forgotten island: Kalymnos in the Late Neolithic period", στο: H. ERKANAL, H. HAUPTMANN, V. ŞAHOĞLU, R. TUNCEL (ΕΠΙΜ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th-19th 1997, Urla - İzmir (Turkey)*, Ankara, 85-108.
- BENZI, M. 2011. "Daskalio (Vathy), Kalymnos: A Late Bronze I sacred cave in the East Aegean", στο: W. GAUSS, M. LINDBLOM, R. AGNUS, K. SMITH, J. C. WRIGHT (ΕΠΙΜ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday* (BAR IS 2227), Oxford, 13-24.
- BENZI, M. 2020. *An Island in Prehistory. Neolithic and Bronze Age Finds from Kalymnos, Dodecanese* (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXX), Atene.
- BENZONI, G. 1987. "Per un profilo dei Querini Stampalia: appunti e spunti", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (ΕΠΙΜ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 25-41.
- BERNABÒ-BREA, L. 1964. *Poliochni: città preistorica nell'isola di Lemnos*, I, Roma.
- BESSEY, V., DE VAIVRE, J.-B. 2019. "Splendeurs et misères d'un haut dignitaire de L'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem : frère Fantino Querini", *Bulletin : Société de l'Ordre de Malte* 40, 23-85.
- BETANCOURT, P. P. 1997. "The trade route for Ghyali obsidian", στο: R. LAFFINEUR, P. BETANCOURT (ΕΠΙΜ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996* (Aegaeum 16), Liège, Austin, 171-175.
- BISAHA, N. 2004. *Creating East and West, Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia.
- BOURAS, C. 1981. "City and village: Urban design and architecture", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/2, 611-653.

- BRANDOLI, C. (επιμ.) 2011. *Luchino dal Campo, Viaggio del marchese Nicolò d'Este al Santo Sepolcro* (1413) (Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa. Testi e documenti XXIV), Firenze.
- BROODBANK, C. 1989. "The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros culture", *AJA* 93, 319-337.
- BROODBANK, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
- BUCHHOLZ, H. G. 2007. "Geologie und prähistorische Archäologie auf Nisyros und Giali, zwei Kleinen Inseln des Dodekanesos / Γεωλογία και προϊστορική αρχαιολογία στη Νίσυρος και στο Γυαλί, δύο μικρά νησιά των Δωδεκανήσων", στο: *Archäologische Forschung und Funde in der Dodekanesos. Rhodos, Ialysos, Kos, Nisyros und Giali / Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί*, Weilheim, 185-277.
- BUCHHOLZ, H. G., ALTHAUS, E. 1982. *Nisyros. Giali. Kos. Ein Vorbericht über archäologisch-mineralogische Forschungen auf griechischen Inseln* (Archäologische Obsidian-Forschungen, Band I), Mainz.
- BUCHON, J.-A. 1843. *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée*, Paris.
- BUIKSTRA, J. E., UBELAKER, D. H. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville, Arkansas.
- BÜRCHNER, L. 1921. *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* XXI, I, 463.
- BÜRCHNER, L. 1924. *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* XXIII, I, 1055.
- BURTON-BROWN, T. 1947. "Prehistoric remains on Kalymnos", *Journal of Hellenic Studies* 67, 128.
- CALAFAT, G., KAISER, W. 2016. "Le laboratoire méditerranéen. Course et piraterie aux XVIe et XVIIe siècles", στο: G. BUTI, P. HRODĚJ (επιμ.), *Histoire des pirates et des corsaires. De l'Antiquité à nos jours*, Paris, 225-247.
- CANN, J. R., DIXON, J. E., RENFREW, C. 1968. "Appendix IV. The sources of the Saliagos obsidian", in: EVANS, RENFREW 1968, 105-107.
- CANN, J. R., RENFREW, C. 1964. "The characterization of obsidian and its application to the Mediterranean region", *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 111-133.
- CARBONE, S. (επιμ.) 1978, 1985. *Pietro Pizolo, Notaio in Candia*, 2 vols, Venezia.
- CARINI VENTURINI, V., ZAGO, R. (επιμ.) 1987. *Archivio privato della famiglia Querini Stampalia. Inventario*, Venezia.
- CARR, M. 2015. *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, Woodbridge.
- CARTER, T. 2008. "The consumption of Obsidian in the Early Bronze Age Cyclades", στο: BRODIE et al. 2008, 225-235.
- CARTER, T., CONTRERAS, D. A., HOLCOMB, J., MIHAILOVIC, D., SKARPELIS, N., CAMPEAU, K., MOUTSIU, T., ATHANASOULIS, D. 2017. "The Stélida Naxos Archaeological Project: New Studies of an Early Prehistoric Chert Quarry in the Cyclades", στο: D. W. RUPP, J. E. TOMLINSON (επιμ.), *From Maple to Olive: Proceedings of a Colloquium to Celebrate the 40th Anniversary of the Canadian Institute in Greece, Athens, 10-11 June 2016*, Athens, 75-103.
- CASTELFRANCHI, M. F. 1994. "Amboni carii: un caso desueto", *Boreas* 17, 49-52.
- CAVANAGH, W. 2007. "Food preservation in Greece during the Late and Final Neolithic Periods", στο: C. MEE, J. RENARD (επιμ.), *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford, 109-122.
- CHERRY, J. F. 1990. "The first colonization of the Mediterranean islands: A review of recent research", *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 145-221.
- CHERRY, J. F., TORRENCE, R. 1974. "The typology of chipped stone assemblages in the prehistoric Cyclades", στο: J. A. MACGILLIVRAY, R. L. N. BARBER (επιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh, 12-25.
- CHRISTAKIS, K. 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age* (Prehistory Monographs 18), Philadelphia.
- CHRISTIDIS, G., MANUTSOGLU, E., ÁRKAI, P. 2003. "K-, Na- and mixed Na-K-white micas in the Ravdoucha (Tyros) Beds and the Quartzite-Phyllite Formation, Crete: An indication for disequilibrium conditions of very low-temperature metamorphism", στο: *EUROCLAY 2003. 10th Conference of the European Clay Groups Association, Modena, Italy, June 22-26, 2003*, Abstracts, 66.
- CHRISTMANN, E. 1996. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien II. Die frühe Bronzezeit*, Bonn.
- CHRYSTOSTOMOU, P., JAGOULIS, T., MÄDER, A. 2015. "The 'culture of four lakes'. Pre-historic lakeside settlements (6th-2nd mill. BC) in the Amineon Basin, Western Macedonia, Greece", *Archéologie suisse* 38 (3), 24-32.
- CLARK, R. N. 1999³. "Spectroscopy of rocks and minerals, and principles of spectroscopy", στο: A. N. RENCZ (επιμ.), *Remote Sensing for Earth Sciences - Manual of Remote Sensing*, New York, 672.
- CLARK, R. N., KING, T. V. V., KLEJWA, M., SWAYZE, G. A., VERGO, N. 1990. "High spectral resolution reflectance spectroscopy of minerals", *Journal of Geophysical Research* 95, 12653-12680.
- CLARK, R. N., SWAYZE, G. A., WISE, R., LIVO, E., HOEFEN, T., KOKALY, R., SUTLEY, S. J. 2007. "USGS digital spectral library splib06a", *U.S. Geological Survey, Digital Data Series* 231, Denver.
- CLEMENT, A., HILLSON, S., MICHALAKI-KOLLIA, M. 2008. "The ancient cemeteries of Astypalaia, Greece", *Archaeology International* 12, 17-21. <<http://doi.org/10.5334/ai.1205>>.
- COARELLI, F. 1988. *Greek and Roman Jewellery* (transl. D. Strong), London.
- COLEMAN, J. E. 1974. "The chronology and interconnections of the Cycladic islands in the Neolithic period and the Early Bronze Age", *AJA* 78, 333-344.
- COLEMAN, J. E. 1977. *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton.
- COLEMAN, J. E. 1985. "'Frying pans' of the Early Bronze Age Aegean", *AJA* 89, 191-219.
- CONRADY, L. 1882. *Vier rheinische Palaestina-Pilgerschriften des XIV. XV. und XVI. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- COOK, A. B. 1965. *Zeus. A Study in Ancient Religion*, II, Cambridge.
- COURTY, M.-A., ALLUE, E., HENRY, A. 2020. "Forming mechanisms of vitrified charcoals in archaeological firing assemblages", *Journal of Archaeological Science Reports* 30 (2020) 102215. <<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102215>>.
- CRADDOCK, P. T. 1976. "The composition of the copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman Civilizations. 1. The Greeks before the Archaic period", *Journal of Archaeological Science* 3, 93-113.
- CRILLY, N. 2010. "The roles that artefacts play: Technical, social and aesthetic functions", *Design Studies* 31 (4), 311-344.
- CROUWEL, J. H. 1972. "Mycenaean pictorial pottery in Holland", *Bulletin Antieke Beschaving* 47, 14-30.
- CROWLEY, J. K. 1986. "Visible and near-infrared spectra of carbonate rocks-reflectance variations related to petrographic texture and impurities", *Journal of Geophysical Research* 91, 5001-5012.
- CROWLEY, J. L. 1989. "Subject matter in Aegean art: the crucial changes", στο: R. LAFFINEUR (επιμ.), *Transition. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent. Actes de la 2e Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, 18-20 avril 1988* (Aegaeum 3), Liège, 203-225.
- CRUMLIN-PEDERSEN, O., MCGRAIL, S. 2006. "Some principles for the reconstruction of ancient boat structures", *The International Journal of Nautical Archaeology* 35 (1), 53-57.

- CUINET, V. 1892. *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, vol. 1, Paris.
- CULLEN, T. 1995. "Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave, Greece", *Antiquity* 69, 270-289.
- CULLEN, T., TALALAY, L. E., KELLER, D. R., KARIMALI, L., FARRAND, W. R. 2013. *The Pre-history of the Paximadi Peninsula, Euboea, Pennsylvania*.
- CULTRARO, M. 2013. "Food preparation and consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos", στο: G. GRAZIADIO, R. GUGLIELMINO, V. LENUZZA, S. VITALE (επιμ.), *Φιλική Συναυλία. Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi* (BAR IS 2460), Oxford, 103-111.
- CUMMESSON, S. 2018. "Keep your head high: Skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden", *Antiquity* 92, is. 361, 74-90.
- DALCHÉ, P. G. 1995. *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existentia riverarium et forma maris nostri mediterranei* (Pise, circa 1200), Paris.
- DAL POZZO, F. B. 1715. *Historia della Sacra Religione Militare di S. Giovanni Gerosolimitano detta di Malta*, Venezia.
- DAWKINS, R. M. 1902-1903. "Notes from Karpathos", *BSA* 9, 176-210.
- DAWKINS, R. M. 1904. "Excavations at Palaikastro. III", *BSA* 10, 196-202.
- DAWKINS, R. M. 1904-1905. "Excavations at Palaikastro", *BSA* 11, 258-308.
- DAWKINS, R. M. 1944. "The Pirate's Grave: A Story of Astypalaia", στο: H. HUGHES (επιμ.), *The Glory that is Greece*, St. Albans, 37-42.
- DAWKINS, R. M., DROOP, J. P. 1911. "Excavations at Phylakopi", *BSA* 17, 8-22.
- DAWKINS, R. M., WACE, A. J. B. 1905-1906. "Notes from the Sporades, Astypalaia, Telos, Nisyros, Leros", *BSA* 12, 151-174.
- DE CONTRERAS, A. 1994. *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου* (μτφρ. - πρόλογος - σημειώσεις Β. Νικολαΐδη), Αθήνα.
- DELATTE, A. (επιμ.) 1947. *Les portulans grecs* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de L'Université de Liège, Fascicule CVII), Paris.
- DELIAGIANNAKIS, G. 2016. *The Dodecanese and the Eastern Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700*, Oxford.
- DELLA SETA, A. 1922. *Rivista Archeologia Italiana di Atene*, Dicembre 1922.
- DELLA SETA, A. 1924-1925. "Chronaca delle belle arti. Escursioni e viaggi", 87-88.
- DEPPERT-LIPPITZ, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck* (Kulturgeschichte der Antiken Welt 27), Mainz.
- DEROSAS, R. 1987. "I Querini Stampalia vicende patrimoniali dal Cinque all'Ottocento", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (επιμ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 43-87.
- DI SALVO, M., MORI, L., MURU, C. 2017. "The Mediterranean community of practices between speaking and writing in Early Modern documents", στο: P. MOLINELLI (επιμ.), *Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings: Challenges for Historical Sociolinguistics* (Trends in Linguistics Studies and Monographs, v. 310), Berlin, Boston.
- DOUMAS, C. 1994. "The Aegean during the Neolithic", στο: S. J. DE LAET (επιμ.), *History of Humanity*, vol. I: *Prehistory and the Beginnings of Civilization*, London, 501-510.
- DOXIADIS, C. A. 1968. *Ekistics. An Introduction to the Science of Human Settlements*, London.
- EARLE, P. 2010. *Κουρσάροι της Μάλτας και της Μπαρμπαριάς* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα.
- ELSTER, E. S. 2003. "Grindstones, polished edge-tools, and other stone artifacts", στο: E. S. ELSTER, C. RENFREW (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*, vol. 2: *The Final Report* (Monumenta Archaeologica 20), Los Angeles, 175-195, 204-227.
- EVANS, J. D., RENFREW, C. 1968. *Excavation at Saliagos Near Antiparos* (BSA Suppl. 5), London.
- FAMERIE, É. (επιμ.) 2006. *J.-B.-G. d'Ansse de Villoison. De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* (Altertumswissenschaftliche - Texte und Studien 40), Hildesheim, Zurich, New York.
- FEDALTO, G. 1981. *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. 3, Verona.
- FELSCH, R. C. S. 1988. *Samos 2. Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung*, Bonn.
- FINLAY, G. 1878. *History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, vol. 7: *Medieval Greece and the Empire of Trebizond, A.D. 1204-1461*, Oxford.
- FITZGERALD, C., HILLSON, S. 2009. "Deciduous tooth growth in an ancient Greek infant cemetery", στο: T. KOPPE, G. MEYER, K. W. ALT (επιμ.), *Comparative Dental Morphology. 14th International Symposium on Dental Morphology, Greifswald, August 2008: Selected papers* (Frontiers of Oral Biology 13), Basel, 178-183.
- FLOHR, S., SCHULTZ, M. 2009. "Differential diagnosis of mastoid hypocellularity in human skeletal remains", *American Journal of Physical Anthropology* 140, 442-453.
- FONTENAY, M. 1997. "Les derniers feux du 'corso' chrétien à Malte (1679-1798)", στο: C. VILLAIN-GANDOSSO, L. DURTESTE, S. BUSUTTIL (επιμ.), *Méditerranée, mer ouverte. Actes du Colloque de Marseille (21-23 septembre 1995)*, vol. 1, *Du XVIe au XVIIIe siècle*, Malta, 209-226.
- FONTENAY, M. 2010. *La Méditerranée entre la Croix et le Croissant. Navigation, commerce, course et piraterie (XVIe-XIXe siècle)*, Paris.
- FOTHERINGHAM, J. K. 1915. *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, Oxford.
- FURNESS, A. 1956. "Some early pottery of Samos, Kalimnos and Chios", *Proceedings of the Prehistoric Society* 22, 173-212.
- GALANIDOU, N. 2003. "Reassessing the Greek Mesolithic: The pertinence of the Markovits collections", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 99-112.
- GALANIDOU, N., PERLÈS, C. (επιμ.) 2003. *The Greek Mesolithic. Problems and Perspectives* (BSA Studies 10), London.
- GALLINA, M. 2008. "La navigazione di cabotaggio a creta nella seconda metà del trecento (dai registri notarili Candioti)", *Θησαυρίσματα* 30, 21-103.
- GASSENDI, J.-J.-B. 1798². *Aide-mémoire, à l'usage des officiers d'artillerie de France attachés au Service de Terre*, tome second, Paris.
- Gazette 1668. *Ανώνυμος*, "Le combat donné entre quatre Vaisseaux de Malthe, & cinquante-quatre Galères des Turcs, commandées par le Capitain Bassa", *Gazette* 81 (12 juillet), 649-660.
- Gazette 1673. *Ανώνυμος*, "Les particulatirés de la Défaite de la Caravane des Turcs, dans le Canal de Rhodes, par le Chevalier d'Harcourt", *Gazette* 108 (7 septembre), 857-868.
- GENSOLLEN, O. 1905. "Notice généalogique sur les Geoffroy d'Antrechaux", *Répertoire des Travaux de la Société de Statistique de Marseille* 46, 164-214.
- GEORGIADIS, M. 2012. *Kos in the Neolithic and Early Bronze Age. The Halasarna Finds and the Aegean Settlement Pattern*, Philadelphia.
- GERLAND, E. 1903. *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras* (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanarum Teubneriana Scriptores Graeci, fasc. 5), Leipzig.
- GEROLA, G. 1916. "I monumenti medioevali delle tredici Sporadi. Parle Seconda", *ASAtene* 2, 1-101.
- GHEORGHE, D. C., STANCIU, A. E., ULICI, A., ZAMFIR-CHIRU-ANTON, A. 2016. "Bilateral external ear canal osteomas - discussion on a clinical case", *Journal of Medicine and Life* 9(4), 434-436.
- GIMBUTAS, M. 1986. "Mythical imagery of Sitagroi society", στο: C. RENFREW, M.

- GIMBUTAS, E. S. ELSTER (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Vol. 1 (Monumenta Archaeologica 13), Los Angeles, 225-289.
- GORETI MARGALHA, M., APPLETON, J., CARVALHO, F., VEIGA, R., SANTOS SILVA, A., DE BRITO, J. 2008. "Traditional lime kiln – Industry or archaeology?", *Characterization, diagnosis, conservation, repair and compatibility, HMC08, Historical Mortars Conference, September 2008* <https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology> (29.01.2020).
- GRANT, K. M., ROHLING, E. J., BRONK RAMSEY, C., CHENG, H., EDWARDS, R. L., FLORINDO, F., HESLOP, D., MARRA, F., ROBERTS, A. P., TAMISIEA, M. E., WILLIAMS, F. 2014. "Sea-level variability over five glacial cycles", *Nature Communications* 5 (5076), 1-9.
- GÜNEL, S. 2014. "New contributions regarding prehistoric cultures in the Meander region: Çine-Tepecik", στο: B. HOREJS, M. MEHOFFER (επιμ.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?. Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*, Vienna, 83-103.
- GÜNEL, S. 2018. "Prehistoric culture at Çine-Tepecik and its contribution in the archaeology of the region", στο: S. DIETZ, F. MAVRIDIS, Z. TANKOSIĆ, T. TAKAOĞLU (επιμ.), *Communities in Transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC* (Monographs of the Danish Institute in Athens 20), Oxford, Philadelphia, 538-547.
- HACKE, W. 1699. "Mr. Roberts's adventures among the corsairs of the Levant; his account of their way of living; description of the Archipelago islands, taking of Scio, & c.", στο: W. HACKE (επιμ.), *A Collection of Original Voyages*, London, 1-53.
- HANSCHMANN, E., MILOJČIĆ, V. 1976. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, Vol. 3. *Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäol. des Mittelmeer-Kulturräume, 13-14.), Bonn.
- HASLUCK, F. W. 1911. "Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest", *BSA* 17, 151-181.
- HEAD, B. 1897. *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes*, London.
- HEMMINGA, M. A., DUARTE, C. M. 2000. *Seagrass Ecology*, Cambridge.
- HENDY, M. F. 1969. *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington DC.
- HENDY, M. F. 1999. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 4: *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Washington DC.
- HERBST, R. 1936. "Nisyros", στο: G. WISSOWA, W. KROLL (επιμ.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XVII. 1, Stuttgart, 766.
- HEURTLEY, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.
- HIGGINS, R. 1980². *Greek and Roman Jewellery*, Berkeley, Los Angeles.
- HIGGINS, M. D., HIGGINS, R. 1996. *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, London.
- HIGGS, E. S. 1968. "The animal bones", στο: EVANS, RENFREW 1968, 114-117.
- HILLSON, S. 2001. "Investigating ancient cemeteries on the island of Astypalaia, Greece", *Archaeology International* 5, 29-31. <<http://doi.org/10.5334/ai.0509>>.
- HILLSON, S. 2002. "Studying people", στο: G. BARKER (επιμ.), *Companion Encyclopedia of Archaeology*, Routledge, 312-355.
- HILLSON, S. 2009. "The world's largest infant cemetery and its potential for studying growth and development", στο: L. A. SCHEPARTZ, S. C. FOX, C. BOURBOU (επιμ.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece* (Hesperia Suppl. 43), Princeton, 137-154.
- HILLSON, S. 2014. *Tooth Development in Human Evolution and Bioarchaeology*, Cambridge.
- HILLSON, S. 2017. "Human remains from the Kyllindra and Katsalos cemeteries on the island of Astypalaia", στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Γ', Μυτιλήνη, 355-364.
- HILLSON, S., FANTAOUSAKI, C. in press. "Birth and death interwoven. Opportunities and challenges provided by the human remains from the world's largest ancient children's cemetery on Astypalaia", στο: *They are not Silent after all... Human Remains in Archaeological Museums. Ethics and display. Proceedings of the International Conference on Human Remains in Archaeological Museums* (Athens, 31.10.2019-1.11.2019).
- HÖCKMANN, O. 1977. "The Neolithic and Early Bronze Age idols of Anatolia" στο: J. THIMME (επιμ.), *Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium B.C.*, Chicago, 173-184.
- HOOD, S. 1981. *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I (BSA Suppl. 15), Oxford.
- HOOD, S. 1982. *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. II (BSA Suppl. 16), Oxford.
- HOOKER, J. T. 1994. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β* (μτφρ. Χ. Ε. Μαραβέλιας), Αθήνα.
- HOOVER, O. 2010. *Handbook of Coins of The Islands. Adriatic, Ionian, Thracian, Aegean, and Carpathian Seas (Excluding Crete and Cyprus) Sixth to First Centuries BC* (The Handbook of Greek Coinage Series no 6), Lancaster, Pennsylvania, London.
- HOPE SIMPSON, S. R., DICKINSON, O. T. P. K. 1979. *A Gazetteer of the Aegean Civilisation in the Bronze Age*, Vol. 1: *The Mainland and Islands* (SIMA LII), Göteborg.
- HOPE SIMPSON, S. R., LAZENBY, J. F. 1962. "Notes from the Dodecanese", *BSA* 57, 154-175.
- HOPE SIMPSON, R., LAZENBY, J. F. 1970. "Notes from the Dodecanese II", *BSA* 65, 47-77.
- HOPE SIMPSON, R., LAZENBY, J. F. 1973. "Notes from the Dodecanese III", *BSA* 68, 127-179.
- HOPF, K. 1859. *Veneto-byzantinische Analekten*, Wien 1859 (repr. A. M. Hakkert, Amsterdam 1964) (=Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe, 32/3 1859).
- HOPF, CH. 1873. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin.
- IMMERWAHR, S. 1971. *The Athenian Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.
- İNALCIK, H. 1994. "Weights and measures", στο: H. İNALCIK, D. QUTAERT (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 987-994.
- JACOBSEN, T. W. 1969. "Excavation at Porto Chelli and vicinity, preliminary report II: the Franchthi Cave, 1967-68", *Hesperia* 42, 343-81.
- JACOBSEN, T. W., FARRAND, W. R. 1988. *Franchthi Cave and Paralia Maps, Plans and Sections* (Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 1: *Maps, Plans, and Sections*), Indiana.
- JACOBY, D. 1971. *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie». Sources, application et diffusion* (Documents et Recherches sur l'Économie des Pays Byzantins, Islamiques et Slaves et Leurs Relations Commerciales au Moyen Âge, 10), Paris, Le Haye.
- JACOBY, D. 2004. "The Demographic evolution of Euboea under Latin rule, 1205-1470", στο: J. CHRYSOSTOMIDES, CH. DENDRINOS, J. HARRIS (επιμ.), *The Greek Islands and the Sea*, Camberley, Surrey, 131-179.
- JOHNSON, D. L. 1980. "Problems in the land vertebrate zoogeography of certain islands and the swimming powers of elephants", *Journal of Biogeography* 7 (4), 383-398.

- JORGA, N. 1906. "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)", *Byzantinische Zeitschrift* 15/ 1, 179-222.
- KALASHNIK, Y. 2004. *Greek Gold from the Treasure Rooms of the Hermitage*, Amsterdam.
- KALOPISSI-VERTI, S. 1991. "Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314", στο: *XXXVIII Corso di Culture sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 233-251.
- KARABATSOS, V. 1994. "An architectural and art historical survey of the Early Christian monuments of Kalymnos and Telendos", *Κάλυμνος: Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα, 265-362.
- KAUTZSCH, R. 1936. *Kapitellstudien (Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert)*, Berlin, Leipzig.
- KAZHDAN, A. P. (επιμ.) 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York, Oxford.
- KEKULÉ, R. 1891. *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Skulpturen*, Berlin.
- KEVREKIDIS, C., MOL, D. 2016. "A new partial skeleton of *Elephas (Palaeoloxodon) antiquus* Falconer and Cautley, 1847 (Proboscidea, Elephantidae) from Amyntaio, Macedonia, Greece", *Quaternary International* 406B, 35-56.
- KOKKINIDOU, D., NIKOLAIDOU, M. 1997. "Body imagery in the Aegean Neolithic: ideological implications of anthropomorphic figurines", στο: J. MOORE, E. SCOTT (επιμ.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London, New York, 88-112.
- KONIDARIS, G. E., ATHANASSIOU, A., TOURLOUKIS, V., THOMPSON, N., GIUSTI, D., PANAGOPOULOU, E., HARVATI, K. 2018. "The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): preliminary results", *Quaternary International* 497, 65-84.
- KONIDARIS, G., TSOUKALA, E. 2022. "The fossil record of the Neogene Proboscidea (Mammalia) in Greece", στο: VLACHOS 2022, 299-344.
- KYPARISSI-APOSTOLIKA, N. 2003. "The Mesolithic of Theopetra Cave: New data for a debated period of Greek Prehistory", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 189-198.
- KYPARISSI-APOSTOLIKA, N. 2021. "The Thessalian Mesolithic: Evidence from Theopetra Cave", *Journal of Greek Archaeology* 6, 25-42.
- LABAT, J.-B. (επιμ.) 1735. *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, Envoyé Extraordinaire du Roy, à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli, & autres Echelles du Levant*, vol. 4, Paris.
- LACROIX, L. 1853. *Îles de la Grèce*, Paris.
- LAIOU, A. 1972. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge.
- LAMB, W. 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.
- LAMBERT, N. (επιμ.) 1981. *La Grotte préhistorique de Kitsos (Antique). Missions 1968-1978. L'occupation néolithique. Les vestiges des temps paléolithique, de l'antiquité et de l'histoire récente*, Paris.
- LAMBERTI, L. 1848. *Portolano del mare Mediterraneo, del Mar Nero e del mare di Azof*, vol. 2, Livorno.
- LARSON, J. 2001. *Greek Nymphs. Myth, Cult, Lore*, Oxford.
- LEGRAND, E. 1897. *Description des îles de l'Archipel*, Paris.
- LEMERLE, P. 1957. *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur «la geste d'Umur pacha»*, Paris.
- [LE NOBLE, E.] 1697. *Histoire et les aventures de Kemiski, Géorgienne. Par Madame D****, Brusselle.
- LE PICHON, X., ANGELIER, J. 1981. "The Aegean Sea", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 300 (1454), 357-372.
- LEVANTINO, L. (επιμ.) 2016. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 18, *Registro XXXI (1363-1366)*, Venezia.
- LEVI, D. 1925-26a. "La necropolis geometrica di Kardiani a Tinos", *ASAtene* 8-9, 203-234.
- LEVI, D. 1925-26β. "La Grotta di Aspripetra a Co", *ASAtene* 8-9, 235-312.
- LIDDELL, H. G., SCOTT, R. 1996. *A Greek-English Lexicon*, London.
- LLOYD, S., MELLAART, J. 1965. *Beycesultan II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery* (BIAA Occasional Monograph Series 6), London.
- LOENERTZ, R.-J. 1964. "Les Querini, comtes d'Astypalée. 1413-1537", *Orientalia christiana periodica* 30, 385-397.
- LOENERTZ, R.-J. 1965. "Les Querini, comtes d'Astypalée et seigneurs d'Amorgos, 1413-1446-1537", *Orientalia christiana periodica* 31, 372-393 (= repr. R.-J. LOENERTZ, *Byzantina et Franco-Graeca* [Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi 118], vol. 1, Roma 1970, 515-536).
- LOENERTZ, R.-J. 1972. "De quelques îles grecques et de leurs seigneurs vénitiens aux XVIe et XVe siècles", *Studi Veneziani* 14, 3-35.
- LOENERTZ, R.-J. 1975. *Les Ghisi : dynastes vénitiens dans l'archipel, 1207-1390* (Civiltà veneziana studi 26), Florence.
- LOMOLINO, M. V., VAN DER GEER, A. A. E., LYRAS, G. A., PALOMBO, M. R., SAX, D. F., ROZZI, R. 2013. "Of mice and mammoths: generality and antiquity of the island rule", *Journal of Biogeography* 40 (8), 1427-1439.
- LUTTRELL, A. T. 1989. "The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453", στο: B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, New York (= *Special Issue on Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Mediterranean Historical Review, 4/1), 146-157.
- LUTTRELL, A., ZACHARIADOU, E. A. 2008. *Sources for Turkish History in the Hospitallers' Rhodian Archive (1389-1422)* (National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research. Sources 14), Athens.
- LYRAS, G. A., ATHANASSIOU, A., VAN DER GEER, A. A. E. 2022. "The fossil record of insular endemic mammals from Greece", στο: VLACHOS 2022, 661-701.
- MACDONALD, C.F., KNAPPETT, C. 2007. *Knossos Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South-West Houses* (BSA Suppl. 41), London.
- MACGILLIVRAY, J. A. 2007. "Protopalatial (MM IB - MM IIIA): Early Chamber beneath the West Court, Royal Pottery Stores, the Trial KV, and the West and South Polychrome Deposit Groups", στο: N. MOMIGLIANO (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook. Neolithic and Bronze Age (Minoan)* (BSA Studies 14), London, 105-149.
- MAGDALINO, P. 1993. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, New York.
- MAGNI, C. 1679. *Quanto di più curioso, e vago hà potuto racorre Cornelio Magni nel primo biennio da esso consumato in viaggi, e dimore per la Turchia*, Parma.
- MAHAIRA-ODONI, E. 2007. "Venetian Colonialism in the Aegean: Sifnos in the Thirteenth Century", *Center for European Studies Working Paper Series* 144, 1-28.
- MAIURI, A. 1928. "Esplorazione di Grotte con avanzi preistorici nell'isola di Calimno", *Clara Rhodos* I, 104-117.
- MAKOWSKI, M. 2005. "Anthropomorphic figurines of Early Bronze Age Anatolia", *Archaeologia* 56, 7-30.
- MALAMUT, E. 1988. *Les îles de l'Empire byzantin : VIIIe-XIIe siècles*, vols 1, 2, Paris.
- MALTEZOU, C. 1982. "Le famiglie degli Eudemonioannis e Venier a Cerigo dal XII al XIV secolo: problemi di cronologia e prosopografia", *Rivista di studi bizantini e slavi* 2 (= *Miscellanea Agostino Pertusi*, vol. II), 205-218.
- MANOLIS, S., STRAVOPODI, E. 2003. "An assessment of the human skeletal remains of the Mesolithic deposits of Theopetra cave: a case study", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 207-217.

- MARANGOY, C. 1992. "Les cuillières", στο: R. TREUIL (επιμ.), *Dikili Tash. Village préhistorique de Macédoine Orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes 1961-1975* (BCH Suppl. 24), Athènes, 133-143.
- MARKETOU, T. 1990. "Asomatos and Seraglio: EBA Production and Interconnections", *Hydra* 7, 40-47.
- MARKETOU, T. 1998. "Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period", *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei* 8, 39-82.
- MARKETOU, T. 2009a. "Ialysos and its neighbouring Areas in the MBA and LB I periods: A chance for peace", στο: C. F. MACDONALD, E. HALLAGER, W.-D. NIEMEIER (επιμ.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean: New Evidence. Acts of a Minoan Seminar, Athens 2005, 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens & the German Archaeological Institute at Athens 2005* (Monographs of the Danish Institute at Athens, Series), Athens, 73-96.
- MARKETOU, T. 2009β. "Rhodes and Cyprus in the Bronze Age: Old and new evidence of contacts and interactions", στο: V. KARAGEORGHIS, O. KOUKA (επιμ.), *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008*, Nicosia, 48-58.
- MARKETOU, T. 2010. "The small islands of the Dodecanese and the case of the south Dodecanese: Karpathos and Kasos in the Bronze Age", στο: E. CLINE (επιμ.), *Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 766-774.
- MARKETOU, T. 2019. "Early Cycladic II and Early Bronze Age II finds from the Dodecanese: The case of the island of Kos", στο: MARTHARI, RENFREW, BOYD 2019, 227-231.
- MARQUIS DE LA GRANGE 1858. Nomparr de Caumont, *Voyage d'Outre Mer en Jérusalem par le Seigneur de Caumont*, Paris.
- MARKOVITS, A. 1932-33. "Die Zäimis- Höhle (Kaki- Skala, Megaris, Griechenland)", *Speläologisches Jahrbuch* 13-14, 133-146.
- MARNELIS, P. 1978. *Contribution à l'étude géologique de l'arc égéen. Les îles d'Astypalea et Syrna (Dodécanèse - Grèce)* (Thèse de 3ème cycle, Université Paul et Marie Curie, Paris 6).
- MARNELIS, P. 1986. *Geological Map of Greece, 1:50.000, Astipalaia Sheet. Institute of Geological and Mining Research, Athens.*
- MARNELIS, P., BONNEAU, M. 1977. "Stratigraphie et structure de l'île d'Astypalea (Dodécanèse, Grèce)", στο: G. KALLERGIS (επιμ.), VI. *Colloquium on the Geology of the Aegean Region* 1, 323-332.
- MARSHALL, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, London.
- MARTHARI, M., MARKETOU, T., JONES, R. E. 1990. "LB I Ceramic Connections between Thera and Kos", στο: D. A. HARDY, C. G. DOUMAS, J. A. SAKELLARAKIS, P. M. WARREN (επιμ.), *Thera and the Aegean World* III. Vol. 1: Archaeology, London, 171-184.
- MARTHARI, M., RENFREW, C., BOYD, M. (επιμ.) 2019. *Early Cycladic Sculpture in Context from Beyond the Cyclades: Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford, Philadelphia.
- MAVRIDIS, F., KORMAZOPOULOU, L., PAPADEA, A., APOSTOLIKAS, O., YAMAGUCHI, D., TANKOSIC, Z., KOTZAMANI, G., TRANTALIDOU, K., KARKANAS, P., MANIATIS, Y., PAPA- GIANNI, K., LAMBROPOULOS, D. 2013. "Anonymous cave of Schisto at Kera- tsini, Attica: A Preliminary Report on a Diachronic Cave Occupation from the Pleistocene/Holocene Transition to the Byzantine Times", στο: MAVRIDIS, JANSEN 2013, 248-284.
- MAVRIDIS, F., JANSEN, J. (επιμ.) 2013. *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece* (BAR IS 2558), Oxford.
- MAVRIDIS, F., THEODORAKOPOULOU, K., TRANTALIDOU, K., MANIATIS, Y. 2021. "Kou- varas cave: a new Early Holocene site in east Attica, Greece. PAST", *The Newsletter of the Prehistoric Society* 98, 14-16.
- McKEE, S. 1995. "The Revolt of St Titos in Fourteenth Century Crete: A Reassessment", *Mediterranean Historical Review* 9/2, 173-204.
- McKEE, S. 2000. *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia.
- MELAS, M. 1985. *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age* (SIMA 68), Göteborg.
- MÉLIKOFF-SAYAR, I. (επιμ.) 1954. *Le destan d'Umur Pacha (Düsturname-I Enveri)* (Bibliothèque byzantine. Documents, 2), Paris.
- MELLINK, M. J. 1970. "Excavations at Karataş-Semayük and Elmali, Lycia, 1969", *AJA* 74, 245-259.
- MERKEL, E. 1987. "Il mecenatismo ed il collezionismo artistico dei Querini Stampalia dalle origini al Settecento", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (επιμ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 133-153.
- MICHAELIDES, C. 2003. *The Aegean Crucible: Tracing Vernacular Architecture in Post-Byzantine Centuries*, Saint Louis, Missouri.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 1988. "Céramique incisée de tradition géométrique trou- vée dans l'île d'Astypalée", στο: S. DIETZ, I. PAPACHRISTODOULOU (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 225-239.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2010a. "Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de foetus et de nourrissons découvert dans l'île d'Astypa- lée, en Grèce : Cimetière de bébés ou sanctuaire? (Première approche)", στο: A.-M. GUIMIER-SORBETS, Y. MORIZOT (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'an- tiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques, le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008*, Paris, 161-205.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2010β. "Dedicaces à Artemis Lochia et à Eileithyia à Astypalée. Rapport avec les 2750 enchytrismes des nouveau-nés?", στο: A. INGLESE (επιμ.), *Epigrammata. Iscrizioni greche e comunicazione letteraria in ricordo di Giancarlo Susini, Atti del convegno di Roma, Roma, 1-2 ottobre 2009*, Roma, 279-298.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2013. "Les 3000 bébés d'Astypalée", *Dossiers d'Archéo- logie* 356, 22-29.
- MICHALAKI-KOLLIA, M., DASEN, V. 2013. "Une amulette pour la dernier voyage", *Dossiers d'Archéologie* 356, 30-31.
- MICHELOT, H. 1805. *Portulan de la mer Méditerranée, ou guide des pilotes côtiers, nouvelle édition, Corrigée, et augmentée de la description des côtes du Levant et des îles de l'Archipel, par un autre Navigateur*, Marseilles.
- MILLER, W. 1997³. *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)* (μτφρ. Α. Φουριώτη), Αθήνα.
- MILOJČIĆ, V. 1961. *Samos I. Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955*, Bonn.
- MORGAN, G. 1975. "The Byzantine Claims Commission of 1278", *BZ* 69, 411-435.
- MOROZZO DELLA ROCCA, R. (επιμ.) 1950. *Benvenuto de Brixiano notaio in Candia. 1301-1302*, Venezia.
- MORRICONE, L. 1965-66. "Eleona e Langada: sepolcreti della Tarda Età del Bronzo a Coo", *ASAtene* 43-44, 5-317.
- MOUNTJOY, P. A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- MOZZATO, A. (επιμ.) 2010. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 20, *Registro XXXIII* (1368-1372), Venezia.
- MÜLLER, K. O. (επιμ.) 1855. *Ευσταθίου Παρεκβολαί, Eustathii commentarii, Geo- graphi graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit*, vol. 2, Paris.
- NIERMEYER, J. F. 1997. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Lexique latin médiéval - Français/Anglais. A Medieval Latin - French/English Dictionary*, Leiden, New York, Cologne.

- NOWICKI, K. 2014. *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Boston, Berlin.
- OBERHUMME, E. 1896. "Astypalaia", *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* II.2, 1873-1875.
- ORLANDO, E. (επιμ.) 2015. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 21, *Registro XXXIII (1372-1375)*, Venezia.
- OVERDEN, M. W. 1967. "The origin of the constellations", *The Philosophical Journal* 3: 1, 1-18.
- PAPADATOS, Y., TOMKINS, P. 2011. "Final Neolithic and Early Minoan pottery from the Pediada Survey", στο: *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά*, 1-8 Οκτωβρίου 2006, vol. A2, Χανιά, 713-726.
- PAPPA, M., HALSTEAD, P., KOTSAKIS, K., UREM-KOTSOU, D. 2004. "Evidence for Large-scale Feasting at Late Neolithic Makriyalos, N. Greece", στο: P. HALSTEAD, J. C. BARRETT (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5), Oxford, 17-44.
- PARRISH, D. 2001. "An Early Byzantine mosaic workshop based on Kos: Architectural context and pavement design", *Journal Antiquité Tardive* 9, 331-349.
- PASTHEY, G. 1866. *Hieroklis, Synecdemus et Notiziae Graecae Episcopatum*, Berolini.
- PATACI, S., LAFLI, E. 2019. *Hadrianopolis IV. Early Byzantine Mosaics and Frescoes from Northwestern Central Turkey* (BAR, IS 2928), Oxford.
- PATON, P. W. R. 1887. "Vases from Calymnos and Carpathos", *Journal of Hellenic Studies* VIII, 446-460.
- PEEK, W. 1969. *Inchriften von den dorischen Inseln* (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig / Philologisch-historische K62/1), Berlin.
- PENNA, V. 2018. *The Thera/1910 Hoard: A Contribution to the History of Mesa Gonia, Santorini* (Memoranda Numismatica Atheniensia 3), Athens.
- PETTENELLO, S., RAUCH, S. (επιμ.) 2011. Stefano Bono, *Notaio in Candia (1303-1304)* (Fonti Per La Storia Di Venezia. Sezione III- Archivi Notarili), Roma.
- PHELPS, W. W. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (BAR IS 1259), Oxford.
- PIACENZA, F. 1688. *L'Egeo redivivo, o'sia Chorographia dell'Arcipelago*, Modena.
- PINARD, J. 1991. *Η βιομηχανική αρχαιολογία* (μτφρ. Γιώργος Σπανός), Αθήνα.
- PICCIRILLO, M. (επιμ.) 2003. *Io Notaio Nicola de Martoni: il pellegrinaggio ai luoghi Santi da Carinola a Gerusalemme 1394-1395* (Paris, Bibliothèque Nationale N. 6521 du Fonds latin) (Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Maior 42), Custodia di Terra Santa.
- POULIANOS, N. A. 1986. "Osteological data of the Late-Pliocene elephant of Perdikkas", *Άνθρωπος* 11, 49-80.
- POUMARÈDE, G. 2009². *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris.
- RANDOLPH, B. 1983. *The Present State of the Islands in the Archipelago (or Arches). Sea of Constantinople, and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia, and Rhodes*, Oxford.
- RATTI VIDULICH, P. (επιμ.) 2007. *Duca di Candia. Quaternus consiliorum (1350-1363)* (Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I-Archivi Pubblici), Venice.
- REEDER, E. D. (επιμ.) 1999. *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine*, New York.
- RENFREW, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London.
- RENFREW, C., CANN, J. R., DIXON, J. E. 1965. "Obsidian in the Aegean: Trade and uses", *BSA* 60, 225-247.
- RIDLEY, C., WARDLE, K. A., MOULD, C. A., SMITH, J. C., HOUSELY, R., HUBBARD, R., MUSGRAVE, J., PHELPS, B. 2000. *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73* (BSA Suppl. 32), London.
- RIZZARDO, G. 1844. *La Presa di Negroponte fatta dai Turchi ai Veneziani nel 1457* (επιμ. E. Cicogna), Venezia.
- ROHDE, E. 1974. "Die frühbronzezeitlichen Kykladenfiguren der Berliner Antiken-Sammlung", *Forschungen und Berichte* 16, 149-159.
- ROKSANDIC, M. 2006. "Violence in the Mesolithic", *Documenta Praehistorica* XXXIII, 165-182.
- ROSS, L. 1843. *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres, Zweiter Band*, Stuttgart, Tübingen.
- RYCAUT, P. 1680. *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, London.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2001. "Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne", *Byzantinische Zeitschrift* 94, 62-189.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2004. "Seigneuries insulaires : Les Cyclades au temps de la domination Latine (XIIIe-XVe siècle)", *Médiévales* 47, 31-45.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2006. "Les Conquistadors de l'Archipel. L'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades", στο: G. ORTALLI, G. RAVEGNANI, P. SCHREINER (επιμ.), *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, vol. 1, Venezia, 125-238.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2015. "Protéger ou dominer? Venise et la mer Égée (xiiie-xve siècle)", στο: G. ORTALLI, O. J. SCHMITT, E. ORLANDO (επιμ.), *Il commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, Venezia, 305-338.
- SALETTI, B. (επιμ.) 2009. *Don Domenico Messori, Viaggio del Sancto Sepolcro facto per lo illustro misere Milliaduxe Estense* (Fonti per la storia dell'Italia Medievale; Antiquitates, 32), Roma.
- SAMPSON, A., KOSLOWSKI, J., KASZANOWSKA, M., GIANNIOULI, B. 2002. "The Mesolithic Settlement at Maroulas, Kythnos", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, vol. 2, no 1, 45-67.
- SAMPSON, A., KASZANOWSKA, M., KOSLOWSKI, J. 2010. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas*, Polish Academy of Arts and Sciences.
- SANTSCHI, E. 1972. "Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe s.", *Θησαυρίσματα* 9, 104-136.
- SANTSCHI, E. 1976. *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète* (Bibliothèque de l'Institut hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise, no 9), Venise.
- SAULGER, R. 1698. *Histoire nouvelle des anciens Ducs et autres Souverains de l'Archipel : Avec la description des principales îles, & des choses les plus remarquables qui s'y voyent encore aujourd'hui*, Paris.
- SEROGLOU, F. K., SFAKIANAKIS, D. 2015. "Bridging North and South: The Dodecanese Islands and the 'Eastern Insular Arc' between Crete and Anatolia during the Late Bronze Age", στο: N. STAMPOLIDIS, Ç. MANER, K. KOPANIAS (επιμ.), *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, Istanbul, 263-288.
- SETTON, K. M. 1984. *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, vol. 3, Philadelphia.
- SHERK, R. K. 1984. *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge.
- SIGALA, M. 2019. "The Kyphes of Chalke: A Primitive Type of Medieval Housing in a Small Island of the Dodecanese", στο: CH. DIAMANTI, A. VASSILIOU (επιμ.), in collaboration with S. ARVANITI, *Ev Σοφία μαθητεύσαντες. Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Oxford, 25-38.

- SIMPSON, A. 2015. "Perceptions and interpretations of the late twelfth century in modern historiography", στο: A. SIMPSON (επιμ.), *Byzantium 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?* (National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, International Symposium 22), Athens, 13-34.
- SINNER, L. 1824. *Buondelmonti Florentini Liber Insularum Archipelagi*, Leipzig, Berlin.
- SKON-JEDELE, N. J. 1994. *Aigyptiaka. A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, ca. 1110-525 B.C. with Historical Commentary* (PhD thesis, University of Pennsylvania Philadelphia, Ann Arbor Microfilms).
- SLOT, B. J. 1982. *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718* (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 51), Istanbul.
- SLOTTA, R. 1992. *Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία* (μτφρ. Α. Παπαδόπουλος), Αθήνα.
- SORDINAS, A. 1970. *Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece*, Memphis State University.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 1986. "Early Cycladic pottery from Akrotiri on Thera and its chronological implications", *BSA* 81, 297-312.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 2008a. "Akrotiri, Thera: the Late Neolithic and Early Bronze Age phases in light of recent excavations at the site", in: N. J. BRODIE, J. DOOLE, G. GAVALAS, C. RENFREW (επιμ.), *Horizon /'Οπίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 25th-28th March 2004, Cambridge, 121-134.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 2008β. "The Cyclades, the East Aegean Islands and the Western Asia Minor: Their Relations in the Aegean Late Neolithic and Early Bronze Age", στο: H. ERKANAL, H. HAUPTMANN, V. ŞAHOĞLU, R. TUNCEL (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th-19th 1997, Urla - İzmir (Turkey)*, Ankara, 533-557.
- SPITAELS, P. 1982. "Final Neolithic pottery from Thorikos", στο: P. SPITAELS (επιμ.), *Studies in South Attica I* (Miscellanea Graeca 5), Gent, 9-44.
- SPOHN, K. 2013. "Mapping Greek sacred caves: Sources features cults", στο: MAVRIDIS, JANSEN 2013, 25-58.
- STAHL, A. M. (επιμ.) 2000. *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Washington DC.
- STEFANI, F., BERCHE, G., BAROZZI, N. 1896. *I Diarii di Marino Sanuto (1496-1533)*, vol. 45, Venezia.
- STUBBS, W. (επιμ.) 1867. *Gesta regis Henrici Secundi Benedicti abbatis. The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I: A.D. 1169-1192: Known Commonly under the Name of Benedict of Peterborough* (Rerum Britannicorum medii aevi scriptores [Rolls Series] 49), vol. 2, London.
- STUBBS, W. (επιμ.) 1870. *Chronica magistri Rogeri de Houedene* (Rerum Britannicorum medii aevi scriptores [Rolls Series] 51), vol. 3, London.
- STOURAITI, A. 2000. *La Grecia nelle raccolte della Fondazione Querini Stampalia* (Exhibition Catalogue), Venezia.
- TAFEL, G. L. F., THOMAS, G. M. 1857. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig: mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts* (Fontes rerum Austriacarum; 2. Abt.; Diplomataria et acta), Wien (repr. Amsterdam 1964).
- TALALAY, L. E. 1993. *Deities, Dolls and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave* (Excavations in Franchthi Cave Greece 9), Bloomington, Indianapolis.
- TELEVANTOU, C. 2019. "The Neolithic settlement at Strofilas, Andros", *Πάνυροι - Επιστημονικό Περιοδικό Papyri - Scientific Journal* 8, 146-181.
- THEODOROU, G. E. 1988. "Environmental factors affecting the evolution of island endemics: the Tilos example from Greece", *Modern Geology* 13 (2), 183-188.
- THEODOROU, G., SYMEONIDIS, N., STATHOPOULOU, E. 2007. "*Elephas tiliensis* n. sp. from Tilos island (Dodecanese, Greece)", *Hellenic Journal of Geosciences* 42, 19-32.
- THIRIET, FR. 1958-1961. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie* (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen-âge : 4), 3 vols, Paris, La Haye.
- THIRIET, FR. 1976. *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360; 1401-1405)* (Fonti per la Storia di Venezia. Sez.I, Archivi Pubblici), Venezia.
- THOMAS, G. M. 1880-1899. *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia* (Monumenti storici pubblicati dalla deputazione Veneta di storia patria, vol. 5/ serie 1, Documenti), 2 vols, Venezia.
- TIEPOLO, M.-F. 1996. "Public Documents and Notarial Praxis: Some Examples from Venetian Greece of the Early Fourteenth Century", στο: B. ARBEL (επιμ.), *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean*, London, Portland (= *Mediterranean Historical Review* 10, 1-2, special issue in honor of David Jacoby), 303-321.
- TOLIAS, G. 2007. "Isolarii, fifteenth to seventeenth century", στο: D. WOODWARD (επιμ.), *The History of Cartography*, vol. 3/1: *Cartography in the European Renaissance*, Chicago, 263-284.
- TOMKINS, P. 2007. "Neolithic: Strata IX-VIII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups", στο: N. MOMIGLIANO (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, (BSA Studies 14), London, 9-48.
- TORRENCE, R., CHERRY, J. F. 1976. *Archaeological Survey of the Obsidian Source on Giali in the Dodecanese* (Unpublished, Library of British School at Athens).
- TRANTALIDOU, K. 1996. "Agriculture, Livestock, Hunting, Fisheries", στο: G. A. PAPHANASSOPOULOS (επιμ.), *Neolithic Civilization in Greece*, Athens, 95-102, 230-235.
- TRIAFYLLIDIS, P. 2015. "Archaeological Researches on Milesian Agathonisi, in the Dodecanese, Greece", στο: E. LAFLI, S. PATAKI (επιμ.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia* (BAR IS 2750), Oxford.
- TRINGHAM, R., COKNEY, M. 1998. "Rethinking figurines: A critical analysis of Archaeology, Feminism and popular culture", στο: L. GOODISON, C. MORRIS (επιμ.), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*, Madison, 22-45.
- TROFIMOVA, A. (επιμ.) 2007. *Greeks on the Black Sea. Ancient Art from the Hermitage*, Los Angeles.
- TSOUGARAKIS, D. 1987. "Defection and 'Separatism' in the Aegean in the 11th and 12th Centuries", *Κρητικά Χρονικά* 27, 283-297.
- TSOUKALA, E., LISTER, A. 1998. "Remains of straight-tusked elephant, *Elephas (Palaeoloxodon) antiquus* Falc. & Caut., 1847 ESR-dated to oxygen isotope Stage 6 from Grevena (W. Macedonia, Greece)", *Bollettino della Società Paleontologica Italiana* 37 (1), 117-139.
- TSOUKALA, E., MOL, D., PAPPAS, S., VLACHOS, E., VAN LOGCHEM, W., VAXEVANOPOULOS, M., REUMER, J. 2011. "*Elephas antiquus* in Greece: New finds and a reappraisal of older material (Mammalia, Proboscidea, Elephantidae)", *Quaternary International* 245 (2), 339-349.
- TUZIM, K., KOROLCZUK, A. 2021. "An update on extra-oral bitter taste receptors", *Journal of Translational Medicine* 19. DOI <https://doi.org/10.1186/s12967-021-03067-y>.
- UREM-KOTSOU, D., KOTSAKIS, K. 2007. "Pottery, cuisine and community in the Neolithic of North Greece", στο: J. RENARD, CH. MEE (επιμ.), *Cooking up the*

- Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Aegean*, 225-246.
- VAN DER GEER, A., LYRAS, G., DE VOS, J., DERMITZAKIS, M. 2010. *Evolution of Island Mammals: Adaptation and Extinction of Placental Mammals on Islands*, Oxford.
- VERLINDEN, CH. 1962. "La Crète débouchée et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles", στο: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 3 vols, Milano.
- VERLINDEN, CH. 1977. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vols, Ghent.
- VIONIS, A. 2012. *A Crusader, Ottoman, and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th - 20th centuries AD)*, Leiden.
- VINCENT, A. 2007. "Money and coinage in Venetian Crete, c. 1400-1669: An introduction", *Θησαυρίσματα* 37, 267-236.
- VINGOPOULOU, I. 2004. *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle* (Ιστοι- τουτό Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 86, Βιβλιο- θήκη Ιστορίας των Ιδεών, αρ. 4), Αθήνα.
- VITALE, S. 2018. *Le classi ceramiche della "Tradizione mista" a Kos nel Tardo Bronzo IA*, Oxford.
- VITALE, S., MORRISON, J. 2017. "The Final Neolithic and Early Bronze Age from the site of the Asklopis in the Northeast Koan region", *ASAtene* 95, 39-64.
- VITALE, S., HANCOCK VITALE, T. 2013. "The Minoans in the Southeastern Aegean? The evidence from the 'Serraglio' on Kos and its significance", στο: M.-E. ALBERTI, S. SABATINI (επιμ.), *Exchange Networks and Local Trans- formations. Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxford, 44-59.
- VLACHOPOULOS, A. G. 2016. "Neither far from Knossos nor close to Mycenae. Naxos in the Middle and Late Bronze Age Aegean", στο: E. GOROGIANNI, P. PAVÚK, L. GIRELLA (επιμ.), *Beyond Thalassocracies: Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford, 116-135.
- VLACHOPOULOS, A. G. υπό έκδοση. "Vathy Astypalaia", στο: T. MARKETOU, S. VITALE (επιμ.), *The Southeast Aegean / Southwest Coastal Anatolian Region (SASCAR): Material Evidence and Cultural Identity I. The Early and Middle Bronze Age, Italian School of Archaeology, May 12th to 14th*, 2016.
- VLACHOPOULOS, A. G. υπό εκτύπωση. "Vathy Astypalaia. An Early Cycladic site in the Dodecanese", *AM* 2021.
- VLACHOPOULOS, A., ANGELOPOULOU, A. 2019. "Early Cycladic figurines from Vathy, Astypalaia", στο: MARTHARI, RENFREW, BOYD 2019, 202-226.
- VLACHOS, E. (επιμ.) 2022. *Fossil Vertebrates of Greece*, vol. 1: *Basal Vertebrates, Amphibians, Reptiles, Afrotherians, Glires, and Primates*, Cham.
- VRANOUSI, E. 1976. "À propos des opérations des Normands dans la Mer Égée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-1186)", *Buζa- ντινά* 8, 203-211.
- WALTERS, H. B. 1897. "On some antiquities of the Mycenaean Age recently acquired by the British Museum", *Journal of Hellenic Studies* 17, 63-77.
- WALTERS, H. B., FORSDYKE, E. J. 1930. *Corpus Vasorum Antiquorum. Great Britain*, Fasc. 7, *British Museum*, Fasc. 5, London.
- WARNER, J. L. 1994. *Elmalı Karataş II. The Early Bronze Age Village at Karataş, Bryn Mawr*.
- WILLIAMS, D., OGDEN, J. 1994. *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*, London.
- WILSON, C. 1895. *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London.
- WILSON, D. E. 1999. *Keos IX. Ayia Irini: Periods I-III. The Neolithic and Early Bronze Age Settlements*. Part 1: *The Pottery and Small Finds*, Mainz.
- YOUNG, D. A., BARTER, M. J., SOUL, J. 2022. "Osteoarthritis year in review: genetics, genomics, epigenetics", *Osteoarthritis and Cartilage* 30(2), 216-225. <<https://doi.org/10.1016/j.joca.2021.11.004>>.
- ZACHARIADOU, E. A. 1980. "The Catalans of Athens and the Beginnings of the Turkish Expansion in the Aegean Area", *Studi Medievali*, 3a serie, 21/2, 821-838.
- ZACHARIADOU, E. A. 1983. *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies-no 11), Venice.
- ZACHAROPOULOU, G. 2002. "The 'lime village': Asvestochori, Thessaloniki, Greece", στο: P. BURMAN (επιμ.), *Celebrating Conservation. 30 years of conservation studies at the University of York*, York, 93-96.

Αρχαιολογική έρευνα πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας

http://users.uoi.gr/agvlach/vathy_astypalaia_archaeological_project/

Η διεπιστημονική έρευνα στο Βαθύ Αστυπάλαιας διενεργείται από το 2011 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με την υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με στόχο τη μελέτη μιας εξαιρετικά προνομιακής θέσης του προϊστορικού Αιγαίου, με δυναμικά διαχρονικό χαρακτήρα. Την έρευνα διευθύνει ο αν. καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Ανδρέας Βλαχόπουλος και σε αυτήν μετέχουν φοιτητές και πτυχιούχοι Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και άλλων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, συνιστώντας τον πυρήνα μιας συμπαγούς ανασκαφικής ομάδας, με τη μόνιμη συνδρομή του τοπογράφου Διονύση Νιώτη, του εικαστικού Νίκου Σεπετζόγλου, των αρχιτεκτόνων Θεμιστοκλή Μπιλή και Μαρίας Μαγνήσαλη, και του αρχαιολόγου Σπύρου Τριάντου. Στον πυρήνα αυτόν, μέσα στα 10 χρόνια της συστηματικής επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας, και με την αδιάλειπτη στήριξη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, προστέθηκαν πλείστες ειδικότητες αρχαιολόγων, ανθρωπολόγων, σπηλαιολόγων, ιστορικών, αρχαιομετρών, γεωλόγων, ωκεανογράφων, μηχανικών υπολογιστών και συντηρητών αρχαιοτήτων, διαμορφώνοντας τη σημερινή 35μελή διεπιστημονική ομάδα των συνεργατών στο πεδίο και το εργαστήριο.

Οι δύο τόμοι *Βαθύ Αστυπάλαιας. Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020) σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου* στεγάζουν τα πρώτα αποτελέσματα του προγράμματος, με σκοπό να αποδώσουν τα έργα και τις ημέρες των ερευνών μας στο νησί, μέσω των οποίων το Βαθύ αναδεικνύεται σε διαχρονικό πολύπτυχο της νησιωτικής Αρχαιολογίας του Αρχιπελάγους. Στον ανά χείρας Τόμο Ι και στις 18 θεματικές-χρονολογικές ενότητες του, 20 μελετητές του τόπου επιχειρούν ένα κατά το δυνατόν πλήρες αφήγημα της *Αστυπάλαιας μέσα στον Χρόνο*. Ο Τόμος ΙΙ επικεντρώνεται στην αρχαιολογική έρευνα στο Βαθύ και μελετά το σύνολο των μνημείων του σημαντικού αυτού ακταίου βιότοπου, από την προϊστορική 4η χιλιετία π.Χ. έως το ασβεστοκάμινο της οικογένειας Σταυλά, που φώλιασε στον αρχαίο πύργο του ακρωτηρίου.

ISBN 978-960-386-573-5